کۆدەکانی جیۆکلتووری
سیاسەتی دەرەوەی ئێران

نووسینی: د. دینموحەمەد ئامێدبەک
وەرگێڕان: تەحسین وسو عەبدوڵڵا

هەولێر ٢٠٢١

کتێب : کـۆدەکــانی جیۆکــلتووری
سیاسەتی دەرەوەی ئێران
نووسینی: د. دینموحەمەد ئامێدبەک
وەرگێڕان: تەحسین وسو عەبدوڵڵا
دیزاین : هیوا کۆمپیوتەر
تیراژ : ١٠٠٠ دانە

ناوەرۆک

١. پێشەکی	٥
٢. کۆدی جیۆکلتووری و سیاسەتی دەرەوە	٨
٣. ناسنامەی ئێران	١٦
١.٣. بە سیاسیکردنی ناسنامەکان	٢٢
٢.٣. ناسنامە و ناسنامەی ئەویدی	٢٦
٤. کلتووری میللی ئێران و ناسیۆنالیزمی ئێرانی	٢٩
١.٤. قۆناغەکانی سەرهەڵدانی ناسنامەی ئێرانی	٣٤
٢.٤. بەسیاسیکردنی کلتووری ئێران	٣٩
٣.٤. ناسنامەی نەتەوەیی ئێرانی و ئەوانی دی	٤٢
١.٣.٤. عەرەب	٤٢
٢.٣.٤. تورک	٤٤
٤.٤. دۆستەکانی ناسنامەی نەتەوەیی ئێران: کورد و تاجیک	٤٧
٥. شیعەگەری	٤٩
١.٥. بە سیاسیکردنی شیعەی ئیسلامی	٦٠
٢.٥. ناسنامەی شیعە و ئەوانی دی: سوننە	٦٤
١.٢.٥. ئیمپراتۆریەتی عوسمانی/کۆماری تورکیا	٦٥
٢.٢.٥. عەرەبستانی سعودی	٦٦
٣.٢.٥. پاکستان	٦٧
٤.٢.٥. ئەفغانستان	٧١
٥.٢.٥. تاجیکستان	٧٣
٦.٢.٥. تورکستان/ دەوڵەتی تورک لە ئاسیای ناوەڕاست	٧٩
٢.٥.٧. کورد	٨٣
٣.٥. دۆستەکانی ناسنامەی شیعە	٨٦
١.٣.٥. عەرەبە شیعەکان	٨٧
٢.٣.٥. ئازەربایجان	٨٨

٦. کلتووری ڕۆژئاوا	٩٠
١.٦. ناسنامەی ئەوانی دیکەی ڕۆژئاوایی ئێران	٩٣
١.١.٦. هەستی بەڕۆژئاوایی بوونی ئێران	٩٣
٢.١.٦. ڕوانگەی ئێران بۆ رووسیا، چین و هیندستان	٩٦
دەرئەنجام	١٠٠
پەراوێزەکان	١٠٣
سەرچاوەکان	١٠٦
لەبارەی نووسەرەوە	١٠٩
وەرگێڕ لە چەند دێڕێکدا	١١١

١. پێشەکی

ئێران دەوڵەتێکە کۆنترین شارستانیەتەکانی مرۆڤایەتی لەسەر خاکەکەی بنیاتنراوە. بوونی ئەو شارستانیەتانەش لەسەر خاکی ئێران زەمینەسازی گونجاوی دروستکردووە بۆ سەرهەڵدانی بنەمای دەوڵەتێکی بەهێز. بەدرێژایی مێژوو کلتووری ئێران کاریگەری کردۆتە سەر ناوچەکانی ئاسیای ناوەڕاست، باشووری ئاسیا، قەفقاسیا و باکووری ئاسیا. لەڕاستیدا ئەو ناوچانەی ناومان بردن لەرۆژگاری ئەمڕۆشدا وەک حەوزەی کلتووری ئێران سەیر دەکرێن. لەگەڵ هاتنەناوەوەی ئێران بۆ نێو شارستانیەتی ئیسلامی هەرچەندە لە سەرەتادا ئەگەر وەک لەدەستدانی کلتووری ئێران بینرابێت، بەڵام لەڕاستیدا تەواو پێچەوانە دەبێتەوە، چونکە لەگەڵ کلتووری ئیسلام بەیەکەوە کاریگەری کلتووری ئێران بە شێوەیەکی بەرفراوانتر دەستی پێکرد. بە تایبەتی لە سەردەمی عەبباسیەکاندا کلتووری ئێران لەسەرای دەوڵەت بەدیکراوە. بۆ نموونە دامەزراوەی وەزیر لە سەردەمی دەوڵەتی عەبباسی بەپێی بنەمای تێگەیشتنی دابونەریتی ئەنجومەنی دەوڵەتی ئێران بوو. هۆکاری ئەمەش نەبوونی دابونەریتی بەهیزی دەوڵەت بوو لای عەرەبەکان لە پێش ئیسلام. تورکەکان لەگەڵ پەسەندکردنی ئایینی ئیسلام و دەستپێکردنی جێگیربوونیان بۆ جوگرافیای ئێران بەیەکەوە کلتووری ئێرانی بۆ تەواوی ناوچەکانی ئۆراسیا بڵاوبوویەوە. هەروەها لە پێنج سەد ساڵی دواییدا بڵاوبوونەوەی ناسنامەی شیعەی ئێرانی لەروانگەی جیهانی سوننەی ئیسلامی گەیاندە ئەنجامی هەستکردنی کلتووری ئێرانی وەک "ئەوی دی"

تەنـــانەت وەک کلتـــووری دوژمـــن. ئەو خـــاڵەی ئەمـــڕۆ پێـــی گەیشـــتووە، هەمـــوو ئەو قۆناغـــانەی کە دەوڵەت پێیـــدا تێپەڕیـــوە کـاریگەری کـردۆتە سەرناسنامە و کلتـووری ئێرانـی. بە تـایبەتی لە پێـــنج ســـەد ســـاڵی ڕابـــردوودا، کاتێـــک بە سیاســـیکردنی بابەتەکـــانی کلتـــوور و ناســـنامە بەرچـــا دەکەون، دەگەیـــتە دەرئەنجامی هەڵسەنگاندنی هەڵەی لەیەک جیاکردنەوەی کلتـوور و سیاســـەت. بەگوزارشـــتێکی دی، ناســـنامەی کلتـــووری وەک بەهێزتـرین فـاکتەری کـاریگەر دەردەکەوێـت لە کـاریگەریکردنە سەر سیاسەت.

لەم پەرتـووکەدا هەوڵدەدرێت ڕەهەنـدەکانی کلتـووری سیاسـەتی دەرەوەی ئێـران شـرۆڤە بکرێـت. ڕەهەنـدی کلتـووری تـا ئەم سـەردەمانەی دوایـش لەلایەن پسـپۆرانی سیاسـەتی دەرەوە و زانایـــان ڕەچاودەکرێـــت فـــاکتەری ســـەرەکی پێکـــدەهێنێت لە باسـکردنی ئەکتەرەکـان لە سیاسـەتی نێودەوڵەتیـدا. پاشـان لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا ئەو ئەکتەرانەی کە توانـای بنیاتنـانی کلتوور و ناسنامەی بەهێزیـان هەیە شـوێنی خۆیـان بەهێزدەکەن لەسەرئاسـتی نێودەوڵەتییـدا، ئەو دەوڵەتـانەی توانـای بەیەکەوە لکانـدنی کلتـوور و ناسـنامەی نیشـتیمانییان نـیە یـان دەبـنە کـارتێکراو لە سیاسـەتی نێودەوڵەتییـدا یـانیش بەرەو شـەڕێکی نـاوخۆی خوێنـاوی دەڕۆن. لەبەرئەوە لەکـاتی شـرۆڤەکردنی سیاسـەتی دەرەوەی هەر دەوڵەتێـک، کـۆدی جیۆکلتـووری زۆر گـــرنگە کە بە ڕەهەنـــدی کلتـــووری ناودەبرێـــت. لەم چوارچێوەیەشـدا بـۆ تێگەیشـتن لە سیاسـەتی دەرەوەی کۆمـاری ئیسلامی ئێران کلتوور، ناسنامە، پێکهاتەی نیشتیمانی و دیدگای

ئێرانی پێویستە بەکورتی لە چوارچێوەی یەک وشە بەناوی "کۆدەکانی جیۆکلتوور" ڕوون بکرێتەوە. ئەم بۆچوونەش تێگەیشتنمان بۆ سیاسەتی دەرەوەی ئێران ئاسان دەکات و روانگەیەکی گرنگمان بۆ دەستەبەر دەکات. هەروەها، کۆدی جیۆکلتووری: وەک ئامرازێکی گرنگ دەبینرێت لە شیکردنەوەی مەیلی دروستکارانی بڕیاری ئێرانی و ڕوونکردنەوەی سیاسەتی دەرەوەی ئێران.

لەم چوارچێوەیەدا، سەرەتا بەکورتی گفتوگۆ دەکرێت لەبارەی بەستێنی نێوان کۆدی جیۆکلتووری لەگەڵ سیاسەتی دەرەوە، پاشان جەخت لەسەر کلتووری نیشتیمانی ئێرانی دەکرێتەوە. لەم خاڵەدا لەڕێگەی بابەتی "ناسنامەی نیشتیمانی"، "ناسنامەی ئایینی" و "ناسنامەی ڕۆژئاوایی" لە چوارچێوەی سێ باس دەخرێنەڕوو. لە هەمان کاتدا ئەم سێ ناسنامەیە چۆن دیدگای جیهانی ئێرانیان پێکهێناوە شیکردنەوەی لەبارەوە دەکرێت. بە تایبەتیش ئەو ناسنامانە چۆن ناسنامەی ئەوەی تری ئێرانی دروست کردووە دەخرێتە بەرباس و گفتوگۆ. بەگوێرەی بیرۆکەی ئەو زانایانەی لەم بوارە کار دەکەن، بەم دواییانە لە بوارەکانی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا بابەتەکانی تێڕوانین و ناسنامە لە رێگەی سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەت نییە بەڵکو دیاریدەکرێت لە رێگەی ئەوەی چۆن دەوڵەتەکان هەست بە ڕاستیەکە دەکەن و چۆن شیدەکەنەوە. لەم روانگەیەوە ئەو سێ ناسنامەیەی ئێرانی کە ناومان بردن، ئەو هۆکارانەی کار دەکەنە سەر سیاسەتی دەرەوەی ئێران و ئاراستەی دەکەن وەک کۆدەکانی جیۆکلتووری دەردەکەون.

٢. کۆدی جیۆکلتووری و سیاسەتی دەرەوە

شـــیکردنەوەی سیاســـەتی دەرەوە لە دەروازەی کلتـــوورییەوە ئاراســـتەیەکی نـــوێیە لە تیۆرەکـــانی پەیوەنـــدی نێودەوڵەتییـــدا. لەچارەکی کۆتایی سەدەی ڕابردوودا، گرنگی بابەتەکانی کلتوور، ناسـنامە، شارسـتانیەت و ئـایین لەلایەن پسـپۆرانی پەیوەنـدییە نێودەولەتییەکان زیاتر دەرکەوتووە. چونکە لە مێژوودا تەوژمە سەرەکیەکان وەک "ڕیالیزم و لیبڕالیزم" تەنها لە روانگەی هێز و بەرژەوەندییە ئابورییەکـان خوێندنەوەیان بـۆ سیاسـەتی دەرەوە کردووە، ئیتر لەم بارودۆخەشدا دەوڵەت بێ ئەنجام دەمێنێتەوە لە شـــیکردنەوەی سیاســـەتی دەرەوەدا. دیـــدگا و بۆچـــوونە نوێیەکـــان بە تـــایبەتیش ئەوەی لە لقەکـــانی سۆســـیۆلۆژی و زانســـتی کلتـــوورییەوە لەلایەن زاناکـــانەوە گەشـــەی پێـــدرا، بەگوزارشـتێکی گشـتی، دەتـوانین ئەم دیـدگا نـوێیەش نـاوی "قوتانخـانەی بونیـاتگەرایی" لـێ بنرێت. بەگوێرەی بیروبۆچوونی ئەم قوتابخـانەیە؛ ناسـنامەی دەوڵەت، کـاریگەری دەکـاتە سـەر سیاســـەتی دەرەوەی دەوڵەت. بەپێـــی ئەم تیـــۆرە کاتێـــک شـیکردنەوە بـۆ سیاسـەتی دەرەوەی دەوڵەت دەکرێـت، دەبێـت هەمـــوو توخمەکـــانی ناســـنامەی دەوڵەتەکە و چـــۆنیەتی دروسـتبوونی ناسـنامەکە بـاس بکرێـت. بەکـورتی مەبەسـت لە ناســـنامەی دەوڵەتـــیش ئەوەیە چـــۆن خـــۆی پێناســـە دەکـــات لەبەرامـــبەر دەوڵەتـــانی دی و هەســـت و روانگەشـــی بـــۆ ئەکتەرەکـانی دی "ئەوانـی دی" چۆنەچـۆنیش هەسـت بە ئەوانـی دی دەکات.

لەڕاستیدا لەم روانگەیەوە (Samuel Hantington) سامویڵ هانتینگتۆن لە تیزەکەی بەناوی (Clash Civilizations) "پێکدادانی شارستانییەکان" باسی دەکات کە "بابەتەکانی پەیوەندیدار بە ئایین، کلتوور و شارستانییەتی دەوڵەتەکان چۆن کاریگەری دەکاتە سەر سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەت"[١].

ئارگیۆمێنتی سەرەکی ئەم تیزە ئەوەیە کە سیاسەتی دەرەوە تەنها لە ڕەهەندی ناوخۆیی دەوڵەتەوە سەرچاوە ناگرێت، بەڵکو لە چۆنیەتی پێزانینی بۆ کۆمەڵگەی جیهانی سەرچاوە دەگرێت وەردەگرێت. هەروەها، دەوڵەت خۆی بەنزیکی کام شارستانی دەبینێ، خۆی بە کام شارستانی هەژمار دەکات و کامەیان وەک دوژمنی خۆی دەبینێت، ئەمانە گرنگن لە روانگەی پەیوەندی نێوان سیاسەتی دەرەوە و کلتوور. لێرەوە بەخێرایی، بابەتی پێزانین لەم دواییانەدا لەپیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا بەچڕی کاری لەسەر کراوە. (Glen Fisher) گلێن فیشەر لە پەرتوکێکیدا بەناوی "پێکهاتەکانی عەقڵ: ڕۆڵ کلتوور و پیزانین لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان"، بەرگری لەو تیزە دەکات، "لە راستیدا لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان بابەتی چۆنیەتی هەست کردن و پیزانین گرنگترە لە بابەتی کاروبارەکان چۆن و بەچ شێوەیەکە"[٢]. هەروەها، ئەم پێزانینە شێوازی پەروەردە و کلتووری دروستکەرانی بڕیار، دیزاین دەکات.

ئەم دیدگا نوێیە، لێکۆلضینەوەکانی ڕیالیزم کە تا ئەمڕۆ کراوە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان دەخاتەژیر لێپرسینەوە. وەک ئاشکرایە لە ساڵی ١٦٤٨دا لەگەڵ دەست پێکردنی قۆناغی

ویستڤالیا و لەو سەردەمدا (Kardinal Richelieu)ی پیاوی دەوڵەت بە سەروەری دانانی بەرژەوەندییەکانی فەڕەنسا، ناسنامەی ئایینی فەڕەنسا و هاوبەندیبوونی مەسیحیەت چەمکی عەقلی دەوڵەتی هاتە نێو ئەدەبیاتی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان، ئەم چەمکە دەوڵەتەکان وەک ئەکتەرێکی عەقلانی پەسەند دەکات. لەبەرئەوە دەوڵەتەکان پەیوەست نین بە چەمکەکانی کلتوور، ناسنامە و ئایین و بیر و باوەڕەکان بەڵکو دەوڵەتان پەیوەستن بە هێزی سەربازی و ئابوری[٣].

لە سەدەی حەڤدە ڕێککەوتنی فەرەنسا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی موسلمان لە بەرامبەر هابسبۆرگی مەسیحی بەپێی ئەم چەمکە لێکدەدرێتەوە. لە سەدەی هەژدەهەمدا لاوازبوونی فەرەنسا و دەرکەوتنی بەریتانیا بە بەرپەرچدانەوەی هەمان لوژیک گۆڕانکاری بەسەرداهات. دبلۆماتکارانی ئینگلیز بەم شێوەیە ڕوون کردنەوەیان خستۆتەڕوو، "بەریتانیا نە دۆستی هەمیشەیی نە دوژمنی هەمیشەیی هەیە"، "بەڵام بەرژوەندی هەمیشەیی هەیە"، کاری ئێمەش پاراستنی ئەو بەرژەوەندییانەیە"[٤].

ئەگەر سەیری مێژوو بکەین لە دبلۆماسیەتی ئینگلیزدا وەها دەبینرێت کە پێکهێنانی دۆستایەتی و هاوپەیمانی لەپێناو پاراستنی بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا بووە. بەدرێژایی سەدەی نۆزدە بەریتانیا لەگەڵ رووسیا لەرکابەری دابوو، بەڵام لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا پێویست بوو هاوپەیمان بێت، بەم شێوەیە هەلوێستی بەریتانیا ڕووندەکرێتەوە لەسەر بنەمای بەرژەوەندییەکانی. بەهەمان شێوە لە کۆتاییەکانی سەدەی

نۆزده ئەڵمانیا دەستیکرد بە بەهێزبوون، بەڕەنگدانەوەی هەمان بیرۆکە لە ئەدەبیاتی چەمکی سیاسەتی واقیعگەرایی ناسێنرا. بەکورتی ئەمانە، لەسەر بنەمای بەهاکان لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان ناوەستێت بەڵکو لەسەر بنەمای هاوسەنگی هێز ڕادەوەستێت.

ئەوروپییەکان دوای داگیرکردنی هەموو جیهان و بڵاوکردنەوەی دیدگا و بۆچوونی خۆیان لەڕێگەی ئامرازی دەوڵەت - نەتەوەی نوێ کە لەسەر بنەمای شێوازی ئەوروپی ڕێکخرابوو، بەرژەوەندی و دیدگای هێزی ئەوروپاییان ڕێکخستبوو. ئەم بارودۆخە لە شیکردنەوەی پێکهاتەی سەردەمی جەنگی سارد دا وەک میتۆدێکی ڕاست دەبینرێت. بەڵام کۆتایی هاتنی لەناکاوی جەنگی سارد پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی بۆ ڕەهەندێکی جیاواز گواستەوە.

ئەوەی ناودەنرێت واقیعگەرایی کە ئەمڕۆ پێی گەیشتووە، وەها تێبینی دەکرێت ئەو ڕووداوانە لە واقیعیدا بارودۆخی بابەتی تێپەڕبوون لەڕێگەی فلتەری کلتووری، پێکهاتەی عەقلی و دونیای ناوەوەی دروستکەرانی بڕیار. بەڵام لەگەڵ پێشکەوتنی ئامرازەکانی پەیوەندی ڕای گشتی گەڵ ڕۆژ دوای ڕۆژ بەرەو زیاد بوون دەچێت لە سیاسەتی دەرەوە. لەم دۆخەدا، وەها دێتە بەرچاو کە تا ئێستا ئەو دیاردەیەی وەک "بەرژەوەندی نەتەوەیی" پێناسە دەکرێت لە ڕاستیدا پەیوەست نین بە نیشتیمان بەڵکو پەیوەستە بە بەرژەوەندی دەسەڵاتدار. بۆ نموونە پێش شۆڕشی ئیسلامی ساڵی ١٩٧٩ لە ئێران پەیوەندی

تاران لەگەڵ ئەمریکا پشتبەستوو بە بەرژەوەندی نەتەوەیی ئێران پێناسە دەکرا، بەڵام لەدوای شۆڕش، ئەمریکا لەروانگەی کۆماری ئیسلامی ئێران وەک دوژمنی نەتەوەی ئێران پێناسە دەکرێت. لەبەر ئەمەش پێناسەکردنی ئەوەی کێ دۆستە و کێ دوژمنە پەیوەست نییە بە نیشتیمان، بەڵکو پەیوەندی بە ناسنامەی دروستکەرانی بڕیاڕ و دیدگا و و جیهانبینی ئەوانەوە هەیە. وەک بابەت، پێناسە کردنی دۆست و دوژمنی نیشتیمان زەحمەت دەبێت.

لەبۆچوونی بنیاتگەراییدا، سیاسەتی دەرەوە وەک ڕەنگدانەوەی ناسنامەی دەوڵەت دەبینرێت. هەروەک لە دیدگای سۆسیۆلۆژیدا هەیە، هەر دەوڵەتێک ناسنامەیەکی تایبەت بە خۆی هەیە. لەوەڵامی پرسیاری "ناسنامەی دەوڵەت چۆن دروست دەبێت؟" ئەم دوو بۆچوونە تێبینی دەکرێت: بۆچوونی یەکەم لەسەر ئاستی سیستم ناوی لێنراوە، بۆچوونی دووەمیش لەسەر ئاستی یەکە ناوی لێنراوە. بەپێی تێڕوانینی سیستم دروستبوونی ناسنامەی دەوڵەتەکان وەک دەرئەنجامی کاریگەری نێوان دەوڵەتەکان شیدەکرێتەوە، لیرەدا بەستێنی سەرەکی بابەتەکەیە پەیوەندی کاریگەری لەگەڵ ناسنامەیە. بەگوێرەی ئەمە پەیوەندی دەوڵەتەکان لەگەڵ یەکتر دەتوانێت کاریگەریان بکاتە سەر. بەکورتی، بەگوێرەی ئەم بۆچوونە ناسنامەکان بەرهەمی کاریگەرییەکانن.

تێڕوانینی ئاستی یەکە زیاتر پەیوەندیدارە بە سیاسەتی ناوخۆی دەوڵەت. بەگوێرەی ئەمەش، گۆڕانکارییەکانی سیاسی ناوخۆیی

دەوڵەت کاریگەری دەکاتە سەر ناسنامەی دەوڵەت. بەواتایەکی دی، کاتێک ناسنامەی تێڕوانینی سیستم لە دەرەوە بنیات دەنرێت، ناسنامەی تێڕوانینی ئاستی یەکە لەناوخۆی دەوڵەت بنیات دەنرێت.

لە روانگەی سیاسەتی ناوخۆ، لە زانستی سیاسەتدا چەمکی "کلتووری سیاسی"ش لەم دواییانەدا دەرکەوتووە. بەگوێرەی ئەوەی نوسەر (Mansour Farhang) مەنسور فەرهەنگ دیاری کردووە، لە ڕۆژئاوا لە دۆخی ئاساییدا کاتێک سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتێک شرۆڤە دەکرێت، لە روانگەی بەرژەوەندییە ماددییەکانەوە هەڵدەسەنگێنرێت. لە دەرەوەی جیهانی ڕۆژئاواشدا تیۆری مۆدێرنیزاسیۆن و پشت بە یەکتربەستن بەکاردەهێنرێت. بەڵام لەهەندیک بارودۆخدا بە تایبەت لە بارودۆخی ئێراندا ئەم تیۆرانە سوودی لێ وەرناگیرێت. بەگوێرەی بۆچوونی نووسەر فەرهەنگ، هۆکاری سەرەکی پێشبینی نەکردنی ڕۆژئاوا بۆ شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی پێنەدانی دیاردەی ئایین وەک پێویست لەلایەن توێژەر و پسپۆرانی ڕۆژئاوا(٥).

لێرەدا نوسەر، جەخت لەسەر بنیاتنانی ناسنامەی ئێران لە ناوەوە دەکاتەوە. بەگوێرەی ئەوە ڕۆژئاواییەکان، گرنگترین تایبەتمەندی ناسنامەی ئێران کە تایبەتمەندی "ئایین"ە لەبەرچاو نەگرتبوو. بەواتایەکی دی، هەندێک جار تێگەیشتن لە کۆدی جیۆکلتووری زۆر قورسە لەهەر دەوڵەتێک، ئەمە بۆ ئێرانیش ڕاستە، ئەمەش دەبێتە هۆکاری هەڵە سەرەکیەکان لە لێکدانەوەکان.

جیۆکلتـوور، لە پەیوەنـدییە نێودەوڵەتییەکانـدا چەمکیکـی تـازەیە. لەئەدەبیـاتی ڕۆژئاواییـدا چەمکـی "جیۆکلتـوور" بەکارناهێنرێـت. کاتێک تویژەرانی ڕۆژئـاوایی زیـاتر چەمکی "کلتوور" بەکـاردێنن، تیۆرەکانی پەیوەندی نێودەوڵەتی و قوتابخـانەی بنیـاتگەراییش کە جەخـت لەسـەر ناسـنامە دەکـات بەکارهێنـانی چەمکـی کلتـوور پەسـەند دەکـات. بـۆ نمـوونە، (Peter Katzenstein) "پیـتەر کاتزەنسـتێین" لە پەرتوکێکـدا لەبـارەی قوتابخـانەی بنیـاتگەرایی بەنـاوی "کلتـووری ئاسایشـی نیشـتیمانی: پێـوەر و ناسـنامە لە سیاسـەتی جیهانیـدا". لە قوتابخـانەی بنیـاتگەرایی هەرچەنـدە (Emmanuel Wallerstein) "ئیمانوێـل والرشـتاین" پەرتـوکێکی ناونابیـت "جیۆپۆلیتیـک و جیۆکلتـوور: لەبـارەی نوسـینەکانی گـۆڕانی سیسـتمی جیهـانی"، نوسـەر لە پەرتوکەکەیدا مەبەسـتی بەکارهێنـانی چەمکـی جیۆکلتـوور نـیە بەڵکـو مەبەسـتی چەمکـی کلتوورە، ئەویش لە ڕوانگەی کەپیتالیزم بەکاردەهێنێت.

چەمکـی جیۆکلتـوور، چەمکـێکە لە بەیەکەوە گرێـدانی جوگرافیـا لەگەڵ کلتوور سەریهەڵداوە. کاتێـک جیۆپۆلیتیک وەک کـاریگەری نێوان جوگرافیـا و سیاسـەت شـیدەکرێتەوە، جیۆکلتـووریش وەک کـاریگەری جوگرافیـا لەگەڵ کلتـوور لیکـدەدرێتەوە. هەروەک بـڕگەی "جیـۆ" بـوو بە سیاسـی، چەمکـی کلتـووریش ڕەهەنـدێکی نێـودەوڵەتی وەرگـرت. بـۆ نمـوونە، کاتێـک دەوترێـت چـالاکی کلتـــووری بەگشـــتی دەگونجێـــت لەگەڵ ئەو چالاکیـــانەی پەیوەندیـــدارن بەکلتـــوور، کـــاتێکیش دەوترێـــت چـــالاکی جیۆکلتـووری، بە شـێوەیەکی ئۆتۆمـاتیکی ڕەهەنـدی نێـودەوڵەتی بە چالاکی دەدات.

کاتێـک دەگوترێـت کـۆدی جیۆپـۆلیتیکی، ڕێکخسـتنی ناسـنامەی دەوڵەتێکی دیـاریکراوە بە درێژایـی سـەدان سـاڵ هەندێک مۆدێـل وەها دەردەکەون. ئەم مۆدێلانە تایبەتمەندی گرنگن بۆ پاراسـتنی گیـانی مرۆڤەکـان لەنێـو نیشـتیمان. بەگوزارشـتێکی سـەردەمیانە، دەتوانرێــت بەو مــۆدێلانە بگوترێــت دەســتەواژەی تێڕوانینــی لایەنگــری کــوێرانە. لە دەرئەنجــام ئەم کــۆدانە بەتــایبەتی لە سەردەمی قەیرانەکاندا دەردەکەیت کە ڕۆلێکـی دیـاریکەر دەبینن. بــۆ نمــوونە، لە ســەردەمی شــەڕی یوگوســلافیادا پشــتگیری کـوێرانەی سـربییەکان لە دژی بۆسـناییەکان هۆکارێـک بـوو بـۆ ئەوەی وێرانکـاریەکی زۆر گەورە ڕوودا. لەبەر ئەوە کاتێـک سیاســەتەکانی دەرەوەی نەتەوەکــان شــرۆڤە دەکەیــن، نابێــت کۆدەکـانی جیۆکلتـووری وەلاوە بنرێت. چـونکە هەرچەنـد ئەگەر دروستکارانی بڕیاری سیاسـەتی دەرەوە واقیعگەرایيانە کـاربکەن لە دەرئەنجامدا ئەوانیش ئەندامی کۆمەڵگە (نەتەوە)ن و هەسـت و پێزانینــی نەتەوە بەشــدەکەن[٦]. ئەوەی مــاوە، لە سیاســەتی نێودەوڵەتیـدا، زیـادبوونی کـاریگەری گروپەکـانی کۆمەڵگەکـان لەبەرچـاو بگیرێت، لەڕاسـتیدا دروسـتکارانی بڕیـار ناچـار دەبـن گـوێ لە کـاردانەوەی خەڵـک، هەسـتیارییان، تەنـانەت لایەنگـری کوێرانەیـان بگـرن. ئەگەر لەم قۆنـاغەدا دیمـوکراتیزەکردن زیـاد بکرێت، دەسەڵات بیەوێت و نەیەوێت دەنگی نیگەرانی کۆدەکانی جیۆکلتووری نەتەوەیی بەهەند وەردەگرن.

لە تیۆرەکـانی پەیوەنـدی نێودەوڵەتییـدا، لەجیـاتی چەمکـی "کـۆدی جیۆکلتـووری" چەمکەکــانی "ناســنامەی نەتەوەیــی"، "ناســنامەی دەوڵەت"، "ناســنامەی کلتــووری" یــانیش "ناســنامەی ئەکــتەر"

بەکاردەهێنرێــت. لەبەرئەوە کــۆدی جیۆکلتــووری یەکســانە بە ناســنامەی نەتەوەیــی. بــۆیە لە میــانەی باســکردندا ناســنامەی نەتەوەیـی و کـۆدی جیۆکلتـووری وەکـویەک بەکاردەهێنرێـت. لە دەرئەنجامـدا بـۆ باسـکردنی کۆدەکـانی جیۆکلتـووری سیاسـەتی دەرەوەی دەوڵەتێک پێویسـتە لێکۆلینەوە لە ناسـنامەی نەتەوەیـی دەوڵەتەکە بکرێـت. بەکـورتی کـۆدی جیۆکلتـووری، سیاســەتی دەرەوە هەرچـی بێـت فـاکتەرێکی گرنـگ و ڕەچـاوکراوە. کاتێـک هەمـوو ئەو هۆکـارانە لەبەرچـاو دەگیـرێن، لە میـانی ئەم باسـەدا کۆدەکانی جیۆکلتووری ئێران یان ڕاسـتر ئەو ناسـنامانە شـرۆڤە دەکرێن کە دیزاینی سیاسەتی دەرەوەی ئێران دەکەن.

٣. ناسنامەی ئێران

بەرلە شــیکردنەوەی ناســنامەی ئێــران پێویســتە ئەم پرســیارانە بخـرێنەڕوو: "ئێـران لە کـوێیە؟ ئیرانیەکـان کـێن؟ ئایـا جیـاوازی هەیە لە نێـوان ئێـران لەگەڵ فـارس؟ ئایـا چ جیـاوازییەک هەیە لە نێوان ئێرانیەکان لەگەڵ فارسەکان؟"

بەگشـتی ناوەکـانی دەوڵەت لە دەرەوەی لێـدەنرێت، لە نـاوەوەی دەوڵەت مرۆڤەکـان خۆیـان بە ناسـنامەی لاوەکـی (فرعـی) پێناسـە دەکەن. ئێـران وەک نـاوی دەوڵەت، لە دوای (١٩٣٥) ڕەزا شــای پەهـــلەوی بەهـــۆی ویســـتی چـــونیەک کردنـــی دەوڵەتەکەی خانەدانەکــانی قاجــار(١٧٩٤ – ١٩٢٥) لەگەڵ دەوڵەتــی فــارس هاتەئـاراوە. لەراسـتیدا نـاوی ئێـران هەر لەدێـر زەمـانەوە لەلایەن ئێرانییەکان بەکـارهێنراوە، کە بە مانـای "بەگزادە"، "ئەرسـتۆکرات"

دێت. "ڕەگەزی ئاری" نازی ئەڵمانی بەکاریانهێناوە لەهەمان ڕەگوڕیشەوە دێت. بەهۆی ئەوەی لە سەردەمانی کۆنەوە تورکەکان و ئێرانییەکان لەژێر کاریگەری یەکتر ژیاون، وشەی "ئاری" لەزمانی تورکیدا بە واتای "خاوێن" یانیش "گەورە" واتە "قارەمان"، "ئازا" دێت. لە وشەی ئار – ناموسدا وشەی "ئار" وەها بیردەکرێتەوە لە هەمان ڕەگوڕیشەوە هاتبێت.

بەهۆی ئەوەی ئێران بە درێژایی سەدان ساڵ کەوتۆتە ناوەڕاستی ئەو کۆچبەرانەی کە لە ڕۆژهەڵاتەوە ڕوو لە ڕۆژئاوا دەکەن پێناسەکردنی ئێرانییەکان وەک ئیتنیک زەحمەت دەبێت. ئەوانەی وەک ئیتنیک لە ئێراندا دەژین فارسەکان، تورکەکان، کوردەکان و ئەوانی ترن. بەڵام "فارسەکان پێکهاتەی سەرەکی دەوڵەت" پێکدێنن لە ئێران، ئەمە دەربڕینێکی هەلە نییە. هەروەک نوسەر تۆوراج ئەتابک لە وتارێکدا لە ژێرناونیشانی "جێگیربوونی خود و ڕەتکردنەوەی "ئەوی دی": پانتورکیزم و ناسیۆنالیزمی ئێرانی" دیاریکردووە کە پێکهێنانی ناسنامەی مۆدێرنی ئیرانی، ئازەربایجان ڕۆڵێکی مەزنی بینیووە. بەگوێرەی توێژینەوەی نووسەر، لە سەردەمی مەشروتیەتدا بەهێزبوونی ئەیالەتی ئازەربایجان و تورکەکانی ئێران لە بەرامبەر ناسیۆنالیزمی ئیتنیکی تورکی سەردەمی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ناسیۆنالیزمی کلتووری دەوڵەتی ئێرانیان پەسەندکرد(٧).

بە شێوەیەکی گشتی کاتێک هەڵسەنگاندن نەک تەنها بۆ سەدەی بیستەم بەڵکو بۆ مێژووی هەزار ساڵی کۆتایی ناوچەکە دەکەین،

ئەوانەی ئێرانییان دروستکرد تورکە ئێرانییەکانن. ئەم بابەتە بە وردەکاری زیاترەوە گفتوگۆ دەکرێت. لێرەدا بەڕازیبوون لەم گوزارشتکردنە ، "بەسەروەری دانانی ناسیۆنالیزمی فارسی لە ئێرانی ئێستادا، بەرەوە ڕووی هەڵەیەکی گەورەمان دەکاتەوە ئەگەر ئێران وەک دەوڵەتێکی فارسی پێناسە بکەین". چونکە لە ئێران ناسنامەی تورکی بە شێوەیەک کاریگەرە، نابێت وەلاوە بنرێت. بە کورتی لەرووی ئیتنیکییەوە ئێران وەک فارس یان تورک پێناسە بکەین زۆر قورس و بێ ئەنجام (سەرلێشێواو) دەبێت.

لەبەرئەوە ئەوانەی ئێرانییان دروستکردووە نە ناسنامەی ئیتنیکی نە جوگرافیایە، هەروەک نوسەر (Mechael Axworthy) دیاریکردووە، بیرۆکەکەی بەر لەهەر شتێک گوزارشتە لە کلتوور و زمان[٨]. ئەم کلتوور و زمانەش بە درێژایی سەدەکان گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتووە. نوسەر (Freshteh Davaran) فریشتە داڤاران لە هەولی سەلماندنی بۆ ئەم بابەتە لە چوارچێوەی پەرتوکێکیدا بە ناوی "بەردەوامێتی ناسنامەی ئێران: خۆڕاگری میراتی کلتووری"، ناسنامەی ئێرانی هەر لە دێر زەمانەوە خودی خۆی دەپارێزێت[٩].

کەواتە بۆ باسکردنی ئێران بەر لە هەرشتێک پێویستی بە باسکردنی ناسنامە و کلتووری ئێرانە، کە خودی ئێران ئەم کلتوورەی پێکهێناوە. لە دوایدا هەموو ئەو خەڵکانەی ڕوویان لە ناوچەکە کردووە ویستوویانە خۆیان لەگەڵ ئەم "بەهێزبوونەی خود"ە چوونیەک بکەن و بەگرنگی پێدانی ئەمە خۆیان دیزاین

بــکەن. نووســـەری نـــاوداری ئێـــران (Abdulkarim Soroush) عەبدولکەریم سروش دیاریکردووە ئەمڕۆ لە ئێراندا سێ کلتوور بە یەکەوە دەژین: "کلتووری میللی"، "کلتووری ئاییني"، "کلتووری ڕۆژئـاوایی"[١٠]. ئەم سـێ کلتـوورە، وەک سێگۆشـەی کلتـووری ناسـنامەی ئێرانـی پێکـدێنن. ئەگەر پێکهێنـانی ئەم سـێ کلتـوورە سـەردەمانی جیـاوازیش لەخۆبگرێـت، بەڵام ئەمـڕۆ ئەم سـێ کلتوورە لە بارودۆخی زۆر نزیک لەیەکتردان.

سەرەتای دەستپێکی کلتووری میللی، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئیمپراتـۆریەتی میـدیا (١٠٠٠)سـاڵ پـێش زایـین، بەتـایبەت (٥٥٠) سـاڵ پـێش زایینـدا دروسـتبوونی ئیمپراتـۆریەتی هاخامنیشـی فارسـی. ناوەنـدی ئیمپراتـۆریەتی میـدیا کەوتبـووە بـاکوری ڕۆژئـاوای ئێـران واتە ئەیـالەتی ئازەربایجـانی ئەمـڕۆ، ناوەنـدی ئیمپراتـۆریەتی هاخامنیشـی فارسـیش کەوتبووە باشـوری ئێران. پاشـان ئێـران لە نێـوان سـاڵانی (٢٤٧ - ٢٢٤) پـێش زایـین کەوتە ژێـر حـاکمیەتی ئیمپراتـۆریەتی پارسـی. ناوەنـدی ئیمپراتـۆریەتی پارسـیش دەکەوێـتە نێـو خـاکی ئێسـتای تورکمانسـتان. پـێش ئیسـلامیش لە ئێـران ساسـانییەکان دەسـەڵاتیان بەدەسـتەوە بـووە، هێزەکـانی عەرەبە موسـلمانەکان لە سـەدەی حەوتـدا ئەم ئیمپراتۆرییەتەیان ڕووخاند.

ئەم ئیمپراتۆرییەتانە سـەرکەووتوو بـوون لە پێکهێنـانی کلتـورێکی هەمیشـەیی بۆ ئێران. بەلایەنـی کەمەوە لە سـەدەی سـێیەمی پێش زایـین تـا ئێسـتا نـاوی "شـای ئێران/ئێـران شـاهر" و "خـاکی ئێران/سـەرزەمینی ئێران" وەک چەمکێکی سیاسی بـوونی هەبـووە

بە روونی دیاریکراوە کەوتۆتە ئەو شوێنەی کە ئەمڕۆ بە ئێران ناودەبرێت. لە رووی ئیپستمۆلۆژییەوە مانای وشەی "شاهر" لەجیاتی دەسەڵات و ئۆتۆریتەی شا بەکارهاتووە، ئەگەر لە زمانی تورکیدا لەگەڵ وشەی "شەهیر/شار" هەمان مانا بدات، بەڵام لە یەکەم مانادا وشەکە گوزارشتە لە شوێنە بەرەو پێش چووەکانی دەوروبەری شا، واتە ئەولەویەت بە دەسەڵاتی سیاسی دەدات. بەهەمان شێوە بە خەڵکی ئێران دەگوترا "شەهرباند"، مانای ئەمەش "خەڵکی دەوروبەری شا"یە[11]. بەواتایەکی دیکە، لەپرۆسەی پێکهێنانی ناسنامەی ئێرانی بنەمای سیاسی لە پێشەوە هاتووە.

لە ڕووی کلتوورییەوە ئەم دەوڵەتانە دەگەڕێنەوە بۆ ئایینی زەردەشتی. لەهەمان کاتدا هەموو ئەو دەوڵەتانە بەگواستنەوەی دابونەریتەکانی دەوڵەت بیرۆکەی دەوڵەتی بەهێزی ئێرانیان بنیاتنا. ئەم بیرۆکەیە، لە ئەمڕۆدا کاریگەری قووڵ دەکاتەسەر کۆدەکانی جیۆکلتووری سیاسەتی دەرەوەی ئێران. گرنگتری ناسنامە کە پالپشت بووە بۆ بوونی ئێران وەک دەوڵەت ناسنامەی میللییە کە سەرچاوەکەی بۆ پێش ئیسلامی دەگەڕێتەوە.

ناسنامەی ئایینی شیعە لە ئێران لەگەڵ هاتنی ئیسلام بەیەکەوە دروستبوو. لەگەڵ هاتنی ئیسلام بۆ ئێران کلتووری فارس، نەریتی دەوڵەتی پارس و زەردەشتیەت کاریگەری زۆریان دروستکرد. لە لایەکی دیکەوە ئەمانە کەوتنە ژێر کاریگەری شارستانیەتی ئیسلامی. چوونە ناوەوەی دەوڵەتی ئێران بۆ نێو

شارستانیەتی ئیسلامی لە ساڵی ٦٤٢ تا سەدەی پازدە، ئێران لە نێو ئەو شارستانیەتە نوێیە دەگەڕا بۆ دروستکردنی ناسنامەیەکی تایبەت بەخۆی. بە گوزارشتێکی جیاوازتر، بنەمای دەوڵەتی ئێران سەدان ساڵە دروستبووە، وەها لێکدەدرێتەوە ئیسلامیەتێکی تایبەت بەخۆی هەیە. بە هاتنی سەدەی دەیەم و یازدە گەواهی هەڵسانەوەی کلتووری تایبەت بە ئێران دەدرێت. سیمبوڵی ئەم هەلسانەوەیە ناوی فیردەوسی بوو. هەروەها کلتوور و زمانی فارسی ناوچەی کۆنی نفوزی دووبارە گەڕاندەوە. بەگوێرەی ئەوەی نووسەر (Abbas Amanat) عەباس ئەمانات دیاریکردووە، هەریەکە لە ئیلخانییەکان، تەیمورییەکان، عوسمانییەکان، موگالیەکان لە هیندستان، سەفەرییەکان، ئەفشارییەکان، زەندییەکان و قاجارییەکان کە دواتر هاتن بۆ ناوچەکە، خۆیان وەک مۆدێل باسکردبوو لە چوارچێوەی شانامەی فیردەوسیدا[١٢].

ئەم ڕابوونە کلتوورییەی ئێران پێویستی نەدەکرد ئیسلام ڕەتبکاتەوە، بەڵام لەم بارودۆخە ئێران وەها دەردەکەێت کە بە دوای ئەوەوە بێت کە شوێنێکی تایبەتی هەبێت لەنێو جیهانی ئیسلامیدا. ئەم شوێنە تایبەتەش، لە کۆتایی سەدەی پازدە خانەدانەکانی سەفەوی لە ئێران حاکمیەتی دەستەبەر کرد بە پەسەندکردنی مەزهەبی شیعەی ئیسلامی وەک ئایدۆلۆژیای فەرمی دەوڵەت. پاشانیش لەلایەن نادر شا، خانەدانەکانی زەند و قاجارییەکان وەک کۆتا خانەدان ڕێبازی شیعەگەری وەک ئایدۆلۆژیای فەرمی بەردەوامی پێدرا. تایبەتمەندی گرنگ لە ناسنامەی شیعی ئێرانیدا، بریتی بوو لە گەرەنتی کردنی

بەردەوامێتی کلتووری میللی مەزهەبی شیعەی ئێرانی. ئەگەر بە چەمکێکی مۆدێرن گوزارشتی لێ بکرێت، بەهۆی شیعەی ئیسلام ئێران بووە دەوڵەتێکی ئاینی نەتەوەیی.
بەهاتنی سەدەی نۆزدە ئێرانیش وەک کۆمەڵگەکانی دی ڕۆژهەڵات لەژێر کاریگەری شارستانیەتی ڕۆژئاوا مایەوە. بەهەمان شێوەی کە لە دەوڵەتی عوسمانی ڕوویدا، بیریارانی ئێرانی دەستیان کرد بە گەڕان بەدوای ڕێگاکانی زاڵبوون بەسەر دواکەوتووی ئێران. بەکورتی، هەموو ئەو ناسنامانەی ئەمڕۆی ئێران لەبەرچاو بگیرێت، وەها خۆیان نیشاندەدەن ئەم ناسنامانە گەشەیان کردووە لە پرۆسەی کاریگەری لەگەڵ شارستانیەتی ڕۆژئاوا. تەنانەت، "کۆماری ئیسلامی" و "شۆڕشی ئیسلامی" لە دوایین شیکردنەوەدا وەک ڕووداوی درسوتبوونی مۆدێرنیتە دەبینرێن.

١.٣. بە سیاسیکردنی ناسنامەکان

بە بەراوردکرنی ئێران لەگەڵ شارستانییەتی ڕۆژئاوا دەچینە نێو پرۆسەیەکی گۆڕانکاری بە جۆرێک کە ڕووناکبیران دەستیان کرد بە لێپرسینەوە و گفتوگۆ لە بارەی دواکەوتووی دەوڵەت. بەم شێوەیە بە سیاسیکردنی ناسنامە کلتوورە جیاوازەکان لە کۆمەڵگە کۆنەکان و بەگوێرەی ئەمەش گرووپی سیاسی میانڕەوی جۆراوجۆر لەسەر بنەمای کلتووری جیاواز دروستبوونە.

گرووپی یەکەم مۆدێرنیستەکانن، بەرگری دەکەن لەوەی ئێران بە

وازهێنـان لە بەهاكـانی خۆی پێوسـیتە لاسـایی ڕۆژئـاوا بكـاتەوە. بەپێی دیدگا و تێڕوانینی ئەم گروپە تەنها ڕەگەز، زمـان و مێژوو دەمێنێـتەوە، بەڵام بنەماكـانی دی كـۆمەڵگە دەبێـت وازی لـێ بهێنرێت، ئیتر بەم جۆرە ئێران دەتوانێ لە ڕۆژئاوا نزیک بێتەوە. ئەم گـروپە پشـتگیری لە بیروبۆچوونەكـانی لیبرالیـزم، شـێوازی پەروەردەی ڕۆژئـــاوا، عەقلانـــیەت و سیســـتمی بەڕێـــوەبردنی پەرلەمـانی دەكەن. سـەركردە دیارەكـانی ئەم گـروپەش میـرزا مـالكۆم خـان (١٨٣٣ - ١٩٠٨) و سـەید حەسـەن تەقـی زادەیە (١٨٧٨ - ١٩٧٠).

گروپی دووەم، كاردەكەن بۆ دۆزینەوەی ڕێگەیەكی هـاوبەش لە نێـــوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئـــاوا. بەواتـــایەكی دی، ئەم گـــروپە كـاردەكەن بـۆ ڕێككەوتـن لە نێوان مـۆدێرنیتە و كلاسـیک (تقلیـد). هەریەكە لە میرزا فـاتح عەلـی ئـاخونزادە (١٨١٢ - ١٨٧٨)، میـرزا ئاغا خان كرمـانی (١٨٥٣ - ١٨٩٦) و ئەحمەد خوسـرەوی (١٨٩٠ - ١٩٤٦) لەنـاوە هەرە لە پێشـەكانی ئەم گـروپە دێـن. لەڕاسـتیدا گروپـی بەهێـز لە ئێـران ئەم گـروپەیە. چـونكە ئەم گـروپە هەوڵـدەدەن پاریزگـاری لە جەوهەری ئێـران و دروسـتكردنی دەوڵەتێكی مـۆدێرن بـكەن لەسـەر بنەمـای كلتـووری ئێرانـی. لە بەر ئەم هۆكارە، بنەمای تێگەیشتنی ئەم گروپە پشتدەبەسـتێت بە شـۆڤینزمی فارسـی بەرلە ئیسـلام، دوژمنـایەتی عەرەب لەلایەک، بەهاكـانی سـێكۆلار، دیمـوكراتی، سۆسـیالیزم و زانسـتگەرایی لەلایەكی ترەوە.

ئەم دوو گـروپە، هۆكـاری سـەرەكی دواكەوتنـی ئێران بـۆ ئـایینی

ئیسـلام دەگەڕێنەوە. لەبەرئەوە لە پلانی ئەم دوو گرووپەدا لەبارەی داهاتوو گرنگییان بە ئیسلام نەدا و شوێنیان بۆ تەرخان نەکرد. لەکاتێکدا ئیسلام وەک ناسنامەیەکی زۆر بەهێز لەنێو کۆمەڵگەدایە. گرووپی سێیەم بە پێچەوانەی هەردوو گرووپی پێشوو بەرگرییان لە مۆدێرنیتە کردووە بە پاراستنی ئیسلام. لەبەر ئەم هۆکارە بە شێوەیەکی گشتی ئەوانە بە "ئیسلامیەکان" یان "ئیسلامیە مۆدێرنیستەکان ناودەبرێن. لە ئێران ناوی هەرە دیاری ئەم گرووپە سەید جەمالەدیینی ئەفغانی یە (ئەسعەد - عەبادی). بە ئایدۆلۆژیای سیاسی ئەم گرووپە دەگوترێت "پانئیسلامیزم". لەبەر ئەم هۆکارە ئەم گرووپە پێویستی فێربوونی هەندێک لە دیاردەکانی ڕۆژئاوایان تێبینی کردووە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی وەستان لە بەرامبەر ڕۆژئاوا بابەتی سەرەکی ئەم گرووپە بووە. بیریارەکانی ئەم گرووپە تێبینی پێزانینی ئەوەیان کردووە هەردوو گرووپەکەی پێشوو وەک ناسنامەی "ئەوی دی" لە روانگەی گۆمەڵگەوە(١٣).

کاتێک سەیری مێژووی سەدەی بیستەمی ئێران دەکرێت دەستپێکردنی بە سیاسیکردنی ناسنامەکان تا شۆڕشی ئیسلامی لە ساڵی ١٩٧٩ دوو گرووپی پێشوو لە دەسەڵاتدا بەهێزبوون. لە سەردەمی ڕەزا شا سێکۆلارە میانڕەوەکان، لە بەرامبەر ئاییندا بیروباوەڕی گرووپی یەکەمی بەهێز کرد لە ئێران. لە سەردەمی موحەمەد ڕەزا شا دا کارکرا بۆ جێبەجێکردنی بیروبۆچوونەکانی گرووپی دووەم، کە ئەم گرووپە کاریان دەکرد بۆ دۆزینەوەی ڕێگەیەکی هاوبەش لە نێوان ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵات. بەڵام لە دەرئەنجامدا دەستوەردانی ڕژێمی پەهلەوی

لە بنەما پیرۆزییە ئایینیەکان خەڵکی ئێران بیرۆکەی شۆڕشی ئیسلامی سەریهەڵدا، ئەمەش بەمانای جێبەجێکردنی پرۆژەی گروپی سێیەم دێت.

ئەگەر ڕژێمی کۆماری ئیسلامی ئێران خۆی لەگەڵ ئیسلام هاوجووتیش بکات، بەڵام هەندێک لەو کلتوور و ناسنامانەی لە سەردەمی ڕەزا شا دا پێکهاتن و جێگیربوون تا ئێستاش لەناو نەبراون. هەروەک نووسەر (Ervand Abrahimian) ئێرڤاند ئیبراهیمیان دیاریکردووە، ئێرانییەکان خۆیان پیناسە دەکەن هەم لەگەڵ شیعەی ئیسلامی هەمیش لەگەڵ مێژووی پێش ئیسلام بە تایبەت لەگەڵ مێژووی ساسانییەکان، هاخامەنشی و پارسی. وەڵامی ڕوون و ئاشکرا بۆ ئەمەش پەیوەستبوونی شیعەیە لەگەڵ ئیسلام و بە شێوەیەکی بەرچاو بەکارهێنانی ناوەکانی عەلی، مەهدی، حەسەن و فاتیمە، لە سەردەمی کۆنی ئێرانەوە فیردەوس و لە ڕێگەی داستانی شانامەکەی ناوەکانی ئیسفاندیار، ئیسکەندەر، ڕوستەم، سوهراب، ئەردەشیر، کاڤێ، بەرهەم و ئاتۆسا بۆ منداڵاکانیان بەکاردێنن(١٤). دواتر لە ڕوانگەی بەردەوامیتی ناسنامەی نەتەوەی ئێران بەکارهێنانی ئالای ئێرانی سەردەمی پەهلەوی لەلایەن کۆماری ئیسلامی ئێرانەوە بەخشینی نیشانەیەکی پڕمانایە. چونکە ئەگەر کۆماری ئیسلامی ئێران تەنها لەسەر بنەمای ئیسلامی دروستبووایە، دەبوایە یان ئالای سەردەمی عەلی یانیش ئالای سەردەمی پێغەمبەر موحەمەدی وەک ئالای دەوڵەت دیاریکردبا. جگە لەوەش لە دابونەریتی پێش ئیسلام پیرۆزکردنی جەژنی نەورۆز قەدەغە نەبوو، لەڕاستیدا وەها دەردەکەوێت ڕژێمی کۆماری

ئیسلامی ئێران بایەخی داوە بە دامەزراوەیکردنی نەریتەکانی سەردەمی پێش ئیسلام و سەردەمی پەهلەوییەکان.

ئالای ئێران (١٩٠٧ – ١٩٧٩)

ئالای کۆماری ئیسلامی ئێران (١٩٧٩ - بەردەوام)

لە خوارەوە هەرسی ڕەهەندی "کلتووری میللی"، ناسنامەی "شیعی" و "ڕۆژائاوایی" گفتوگۆدەکرێت. لەبەرئەوەش، ئەو دەوڵەت یان ناوچانەی ئەو ناسنامانە بە دژی خۆیان یان بەناسنامەی "ئەویدی" پێناسە دەکەن کاریگەری قوول دەکەنە سەر سیاسەتی دەرەوەی ئێران.

٢.٣. ناسنامە و ناسنامەی ئەویدی

ناسنامە چەمکێکی سۆسیۆلۆژیە. لەپەیدابوون هەر ناسنامەیەک گەڕان بەدوای وەڵامی پرسیاری "کێ" بابەتی سەرەکیە. بە شێوەیەکی گشتی کاتێک مرۆڤ پێناسەی دیاردەیەک دەکات، ئەو دیاردەیە لەگەڵ دژەکەی دەناسێنێت. بۆ نموونە بۆ تێگەیشتن لە دیاردەی "سەرما" پێویست بە زانینی دیاردەی "گەرما" دەکات. لە سۆسیۆلۆژیشدا هەمان یاسا جێبەجێ دەبێت. بۆ تێگەیشتن لە مرۆڤبوونی مرۆڤ پێویستی بە زانینی ئەوەیە

که ئـــاژەڵ نیـــیە. بەواتـــایەکی دی بـــۆ تێگەیشـــتن لە ئینتیمـــای کـــۆمەڵایەتی مـــرۆڤ دەبێـــت بەڕوونـــی دیاربێـــت ئەو ئینتیمـــایە پەیوەســـت نەبێـــت بە کـــۆمەڵگەیەکی دی ئەگەر ئەم دۆخە لەگەڵ خێزان وەربگرین، بۆ تێگەیشتن لە کەسێک کە سەربە خێزانی "A" بێت پێویست بە دۆزینەوەی بەرامبەرەکە خێزانی "B" دەبێت. لێرەدا "ئەوی دی"ی یان "دژە" ناسنامەکان هەست پێکردنی وەک ناســـنامەی دوژمـــن پێزانینێکـــی هەڵەیە. لەهەنـــدێک بارودۆخـــدا "ناسـنامە" و "ئەوی دی" یەکتـری تەواو دەکەن. بـۆ نمـوونە، بـۆ پێناســـەکردن لە روانـــگەی ڕەگەزی پیاوێـــک (نێـــر) لەبەرامـــبەردا بـوونی ڕەگەزی ئافرەت (مێینە) پێویسـت دەکات. لێـرەدا کـوڕ – ئـــــافرەت ســـــەرەڕای ئەوەی هەریەکەیـــــان "ئەوی دی" ە بەڵام دوژمنی یەکتر نین بەڵکو بە پێچەوانەوە یەکتری تەواو دەکەن.

کاتێک لە ڕوانگەی ناسنامەی نـاوخۆیی و نەتەوەیی باسـدەکرێت، وەهـا دەردەکەوێت ناسـنامەکان لەژێـر کـاریگەری یەکتـردابن. لە هەنـدێک بارودۆخـدا ناسـنامەکان دەتـوانن وەک کـاردانەوە بـۆ یەکتـر دەربـکەون. بـۆ نمـوونە، ئەگەر ناسـیۆنالیزمی فەرەنســی نەبـــوایە، ناســـنامەی ئەڵمـــانیش نەدەبـــوو. لەبەر پێشـــکەوتنی ناســـنامەکان لە رووی مێـــژووییەوە، هەنـــدێک ناســـنامە خۆیـــان دەخەنە ئاستێکی بەرز، هەندێکی دی دەخەنە دەرەوە. بۆ نموونە کاتێک ئەمریکا لەگەڵ بەریتانیا یەکتر بەرز ڕادەگرن، بەڵام چین لەگەڵ ژاپـۆن یەکتـر وەلاوە دەنـێن. کەواتە پێزانینـی ناسـنامەکان وەک "دۆست" و "دوژمن" ئەوانی دی هەیە.

هەروەک هەموو شتێک پێچەوانەکەی هەیە، ناسنامەکانیش دژ و "ئەوی دی" هەیە. بە گشتی ناسنامە بەهێزە نوێیەکان "ئەوی دی" یان دژەکەی نابینرێت، بەڵام ناسنامە بەهێزەکان "ئەوی دی" ی بەهێزەکان دەبینرێت. بۆ نموونە، دەرکەوتنی کازاخستان لە گۆڕەپانی نێودەوڵەتی هەرچۆنێک بێت ناسنامەی دوژمن یان وەک "ئەوی دی" نییە. لە روانگەی پێزانینی تورکیا وەک دەوڵەتێک بەهۆی بوونی دابونەریتی دەوڵەت و بەردەوامێتی و لەدەستنەدانی ناسنامە هەرلایەنێک وەک دوژمن دەبینێت بۆ سەر ناسنامە و کلتووری خۆی. کەواتە ناسنامە هەرچەند کۆن و ڕەگوڕیشەی قووڵ بێت، بەرامبەرەکەشی (ئەوی دی) کە وەک دوژمن دەبینێت بەو ڕادەیە بەهیز و ڕەگوڕیشە قووڵ دەبێت.

بەهۆی ئەزموونی مێژوویی لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان هەست و پێزانینی دوژمن یان بەرامبەرەکەی "ئەوی دی" بوو بە هۆکاری ناسەقامگیری لە نێوان دەوڵەتەکان. لەبەرئەوە جیهانبینی مرۆڤەکان بۆ بەرامبەرەکانیان بەردەوام هەست پێکردنی وەک "دوژمن"، وایکردووە متمانەی پێناکات کە بەنیازێکی باش لێی نزیک بێتەو. هەلوێستی بێ متمانەی لایەنێک، لایەنی بەرامبەریش ڕادەکێشێت بۆ بێ متمانەیی. ڕێککەوتن لە نێوان دوو مرۆڤی زوو هەڵچوو چەند قورس بێت، ئەو نەتەوانەی لەنێو خۆیاندا وەک دوژمن "ئەوی دی" یەکتر دەبینن، چارەسەرکردنی کێشە لە نێوانیاندا بەو ڕادەیە قورسە. چونکە لێرەدا پاراستنی کۆمەڵگە و کلتووری نەتەوەیی بابەتی سەرەکیە. بەم شێوەیە ناسنامە نیشتیمانییەکان، لە سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتەکاندا کاریگەر دەبێت. کۆدی جیۆکلتووری سیاسەتی دەرەوە بە تەواوی ئەم مانایە دەدات.

لەم چوارچێوەشدا لە خوارەوە سەرەتا، پێکهێنانی ناسنامەی میللی لە ئێران و ناسنامەی ئەوی دی، دروستبوونی ناسنامەی شیعە و ناسنامەی ئەوی دی، لە کۆتایشدا ناسنامەی ڕۆژئاوایی ئێران و ئەوی دی گفتوگۆی لە بارەوە دەکرێت.

٤. کلتووری میللی ئێران و ناسیۆنالیزمی ئێرانی

کلتووری نەتەوەیی ئێرانی، لە ناسیۆنالیزمی ئێرانی سەریهەڵداوە. مەبەست لە ناسیۆنالیزمی ئێرانی، هەوڵەکانی دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی نیشتیمانی گەڵ لە ئێران دەرکەوتووە. لە رووی سیاسییەوە ناسیۆنالیزمی ئێرانی لە سەدەی نۆزدەدا لەژێر کاریگەری شەپۆلی ناسیۆنالیزمی ڕۆژئاوا سەریهەڵداوە. بەردەوامی هەوڵەکانی ڕۆشنبیرانی ئێرانی بۆ بنیاتنانی نیشتیمانێک لەسەر شێوازی ڕۆژئاوایی دەوڵەتی نەتەوەی لە ئیران هاتەکایەوە. تایبەتمەندی ناسیۆنالیزمی ئێرانی ئەوەیە لە دەوروبەری دەوڵەتی ئێران دیزاینکراوە. ئەگەر بەراوردی ناسیۆنالیزمی ئێرانی لەگەڵ ناسیۆنالیزمی تورکی بکەین، دەتوانرێت ناسیۆنالیزمی ئێرانی بە بیروباوەڕی عوسمانی بچوێنرێت. هۆکاری شکستی بیرباوەڕی عوسمانی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی هەم لە روانگەی ئیتنیکییەوە هەمیش لە روانگەی ئاینییەوە پێکهاتەی جوراوجۆری تێدابوو. بە پێچەوانەی ئەمەش هۆکاری سەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی ئێرانی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئێران خاوەنی پێکهاتەیەکی چونیەک و جیانەکراوەبوو. بەڵام، وەک ئەوەی

نووســـەر ئاتابــک دیــاریکردووە، لە ســـەردەمی مەشــروتییەتەوە تاکو ئێستا پشتگیری ڕووناکبیرانی ئازەربایجانی لەسەر بنەمای ناســیۆنالیزمی تــورکی گرنــگ نیــیە، بەڵکــو پشــتگیرییان لەســـەر بنەمای ناسیۆنالیزمی دەوڵەتی ئێران گرنگە(١٥).

ڕۆشــنبیران لە پرۆســـەی بنیاتنــانی نەتەوەیــی ئێرانــی، دووبــار لێکـدانەوەیان دەســت پێکــرد بــۆ مێــژووی ئێــران پــێش هــاتنی ئیســـــلام. چـــونکە بـــۆ هێنانەکـــایەی نەتەوەیەک پێویســـــت بە نووســـــینەوەی مێـــژووی ئەو نەتەوەیە هەیە. ئەوانەی کاریـــــان کــردووە لەســـەر چەمکــی ناســـیۆنالیزم و ئەوانەی بەرگــری لە بــوونی چەمکــی مــۆدێرنی نەتەوەکان/میللەتەکــان دیاریــانکردووە، ناســـیۆنالیزم پــێش نەتەوە لە دایــک دەبێــت، لەبەرئەوە مێــژوو نەتەوە دروستدەکات. هەروەک ناسیۆنالیستی ئیتـالی (Massimo d' Azegligo) دوای بەیەکەوە لکانــدنی ئیتالیــا دیــاریکرد، " *ئیتالیامـــان دروســـتکرد، ئێســـتا پێویســـتمان بە دروســـتکردنی ئیتالیەکانە* "(١٦).

ئەم مێــژووە، کە بە مێــژووی نەتەوەیــی نــاوبراوە، کــۆمەڵگەی تەقلیدی/کلاســـیکی دەگەیەنێـــتە ئاســـتی نەتەوەی مـــۆدێرن. لە پرۆســەی بنیاتنــانی نەتەوە دا ئەوانەی لە ڕۆژئــاوا پەروەردەیــان بینیبـــوو، گروپـــی ڕۆشـــنگەری، ئەنـــدازیارانی کـــۆمەڵایەتی کاریاندەکرد بۆ دروستکردنی نەتەوەیەکی مۆدێرن لە کۆمەڵگە. ئەوان لە یـــادەوەری ڕابـــردووی کـــۆمەڵگە، لە شـــوێنی مـــاددە بەکاردەهێنرێت. لە هەندێک بارودۆخدا ئەندازیارانی کۆمەڵایەتی، کاریان دەکرد بۆ ئەوەی ئەو شتانە زیندوو بکەنەوە کە کۆمەڵگە

لەبیری کردوون یانیش لە رابردوودا هیچ ئەزموونی نەکردوون. وەزیـفەی ئەوان، کـارکردنە بـۆ بەردەوامیـدانی ناسـنامەیەکی نەتەوەی لەو خاکە.

بە گـوێرەی تێـزی مێـژووی ئێـران کە لەلایەن ناسیۆنالیسـتەکان داهێنـراوە، مێـژووی گەڵـی ئێـران لە بەرامـبەر هەمـوو داگیرکارییەکان وەستاوەتەوە، خۆی پاراستووە، گەلێکە خـاوەن شارسـتانیەتێکی بەهێـزە. "بیـرۆکەی ناسـیۆنالیزم" بەگشـتی لە رێـگەی "دوژمنـایەتی بیـانی" بنیـاتنراوە. لەم ڕوویەوە ئێـران دەناسـرێت لەگەڵ مێـژووی داگیرکـاری. وەک ئەوەی نووسـەر (Mehrdad Mashayekhi) میهـرداد مەشـایەخی دیـاریکردووە، لە بەرامـبەر بیروبۆچـوونی گومانـاوی داگیرکەرانـی بیـانی، وەک یۆنانیەکـان (٣٣٠ - ٣٣٤)، عەرەب (سـەدەی حەوت)، تـورک (سەدەی دە و یازدە) و مەغۆلەکان (سەدەی سێزدە و چواردە) پشـتگیری یادەوەرییەکـانی کـۆمەڵگە، گەشـەپیدانی میکـانزمی بەرگری بڵاوبوونەوەی کۆمەڵگەیان دەستەبەر کردووە(١٧).

لە رووی مێـژووییەوە، لە گەشـەپێدانی ناسـیۆنالیزمی ئێرانیـدا گرنگتـرین دوو ڕووداو بـریتین لە لەسـەرخۆ بڵاوبـوونەوەی ناسـنامەی شـیعەی ئێرانـی و بەرەو ڕووبـوونەوە لەگەڵ ناسنامەی ڕۆژئـاوا. بیـرۆکەی شـیعەی ئیسـلامی، لە سـەردەمی دەوڵەتـی سـەفەوی (١٥٠١ – ١٧٣٦) پەسـەندکردنی ئەم بیرۆکەیە وەک ئایدۆلۆژیای فەرمـی دەوڵەت بـووە، هۆکـاری کۆکردنەوەی ئەو گروپە جۆراجۆرانەی لە ئێران دەژیـان. ئەم شارستانیەتەش بـۆ ڕۆشـنگەرانی ئێرانـی لە پرۆسـەی بنیاتنـانی نەتەوە و ئەندازیاری کۆمەڵایەتی فێرکراون.

ڕێبازی شیعەگەری لە کۆمەڵگەی ئێران گرنگە، بەڵام پێویستی بە دیاردەی ناسیۆنالیزم و لایسیزمی ڕۆژئاوایی هەیە. لەبەرئەوە لەکاتی بنیاتنانی ناسیۆنالیزمی ئێرانی فاکتەری ئایین/ئیسلام بە ئەنقەست پشتگوێ خراوە، هەروەها ئایینی ئیسلام بەرپرسیاربووە لە دواکەوتوویی ئێران. بە گوێرەی ناسیۆنالیستەکان کلتووری پاکی ئێرانی بە شێوەیەکی زۆر خێرا بەرەو پێش دەچێت. لەم ڕوانگەیە لە خوارەوە، دروستبوونی ناسنامە شیعەی ئێرانی شیدەکرێتەوە.

هەموو ناسیۆنالیستێک لە ڕێگەی دوژمنکاری/ئەوی دی بیرۆکەکەی بنیات دەنرێت. واتە ئەو بیرۆکەیە بوونی هەیە کە دەڵێت؛ "بەبێ بوونی دوژمن/ئەوی دی نەتەوە دروست نابێت". ئەم هەستی دوژمن/ئەوی دی لە ڕێگەی ئامرازی پەروەردە لە قوتابخانەکان بە گەنجەکان دەدرێت. میللەتی ئێران دوو دوژمنی هەیە، عەرەبە و تورکە. عەرەبەکان دابونەریتی ئێرانیان لەناوبرد، ئایینی بنەڕەتی ئێران کە ئایینی "زەردەشتی" بوو گۆڕییان بۆ ئیسلام. دوژمنایەتی بۆ عەرەبە، لەگەڵ دوژمنایەتی بۆ ئیسلام هێناوەتە ئاراوە.

دوژمانایەتی فارسە لەگەڵ تورکە وەها بیردەکرێتەوە لە کۆنترەوە ڕوویدا بێ. لە شانامەی فیردەوسیدا "دوژمنایەتی ئێران – توران" وەک بابەتێک لە یادەوەری و هزری کۆمەڵگەی ئێرانی نیشان دەدرێت کە ئەم دوژمنایەتیەی نێوانیان چەند کۆنە. ئەگەر هەم لەلایەن شارەزایانی ئێرانی هەمیش لەلایەن شارەزایانی ڕۆژئاوا کارکرابێت بۆ ئەوەی وەها نیشان بدرێت

چەمکی توران ڕەگوڕیشەی فارسەکان بێت، توران لەلایەن تورکەکان وەک نیشتیمانی سەرەکی سەیرکراوە. بەپێی ئەوەی لە سەدەی یازدە نووسراوە لە (Kutadğu Bilig) کوتادگو بیلیگ نوسراوە (Turan Hakanı Afrasiyab) توران هاکانی ئەفراسیاب (Alper Tunga) ئەلپەر تونگای وەک ئەفسانەی تورکەکان دیاردەکرێت.

لە سەردەمی بنیاتنەری خانەدان "کیرۆسی مەزن" هاخامنیشدا، شاژنی "سەکالیەکان" لە تۆران لەلایەن "تۆمریس"ەوە کوژراوە. لە سەردەمی دواتر "گۆک تورکەکان" لەگەڵ "ساسانییەکان" ئێرانیان وەک دوژمنی خۆیان نیشاندا. لە کۆتا سەردەمیشدا ناکۆکی نێوان عوسمانییەکان و سەفەوییەکان لە یادەوەری و هزری ئێرانییەکان بەزیندووی ماوەتەوە. عوسمانییەکان لە تەوەری ڕۆژهەڵات لە ئێران بەردەوام لەگەڵ خانەکانی تورکستان لەشەڕ دابوونە. کاردانەوەی ئەم هەستەی دوژمن/ئەوی دی لەسەر سیاسەتی دەرەوە لەبەشی دەرئەنجامدا گفتوگۆ دەکرێت. لێرەدا ئەم دەربڕینە سودی دەبێ؛ کاتێک نەتەوەیەکی نوێ بنیاتدەنرێت لە روانگەی دووپاتکردنەوەی هەستی بەرامبەر، وێنەی دوژمن/ئەوی دی گرنگە. نەتەوەی ئێران وەک جەوهەر، کاتێک بنەمای کلتووری ئێرانی بەر لە ئیسلام وەردەگیرێت، ئەوانەی زیانیان گەیاندووە بە کلتوور/ناسنامەی ئێران بە شێوەیەکی سروشتی وەک دوژمن پەسەند دەکرێت.

١.٤. قۆناغەکانی سەرهەڵدانی ناسنامەی ئێرانی

بە درێژایـی مێـژوو، چەنـد دەوڵەتێـک هەبـوونە خـاکی ئەمـڕۆی ئێرانیـــان بەناوەنـــدی خۆیـــان دانـــاوە. دروســـتکارانی ئەم دەوڵەتـــانەش بە شـــێوەیەکی گشـــتی لەســـێ نـــاوچەی ئێرانـــدا دەرکەوتـوون. ناوچەکـانیش ئەمـانەن؛ بـاکووری ڕۆژهەڵات واتە نـاوچەی خوراسـانی ئەمـڕۆ، بـاکووری ڕۆژئـاوا واتە نـاوچەی ئازەربایجـانی ئێســـتا و باشـــووریش واتە نـــاوچەی فـــارس نشـینەکان. هەروەهـا لە پرۆسـەی بنیاتنـانی دەوڵەتـی ئێـران پێویسـتە لێکـۆڵینەوە لە شـوێنی کۆچبەرەکـانی بکرێـت. چـونکە مەزەندە دەکرێت کۆچەرییەکان لە دەوڵەتی ئێران بەشدارییەکی گەورەیـان هەبـووە. بە گشـتی، ئەو کۆچەرییـانە کە بە سـاکا (Saka) ناویـان دەرکردبـوو، وەک هینـدی – ئەورووپـی دەبینـرێن. بەڵام ئەگەر بـابەتەکە لە روانـگەی بەردەوامێتـی کلتـووریەوە باسـبکرێت، ئەوانەی لەسـەر شـێوازی ژیـانی کـۆچەری ژیـاون، هەموو کات تورکەکان بوونە.

دەرئەنجـام هەرچۆنێـک بێـت، وەهـا بیردەکرێتەوە نابێـت مێـژوو، کلتـوور و ناسـنامەی ئێـران بەجیـا لە شارسـتانیەتی (بـۆزکر) هەڵسـەنگاندنی بـۆ بکرێـت، بەڵکـو پێویسـتە ئاسـیای ناوەڕاسـت لەگەڵ ئێران لە روانگەیەکی یەکگرتـووەوە سـەیر بکرێـت. بـۆیە بەبـێ بـوونی یەکێـک، مێـژووی ئەوی تـریش بە نـاتەواوی دەمێنێـــتەوە. لەم رووەوە لە بەرگـــی شەشـــەمی پەرتـــووکی "مێـژووی شارسـتانیەتەکانی ئاسـیای ناوەڕاسـت" کە لە ژێـر سەرپەرشـــتی ڕێکخـــراوی "پەروردە، زانســـت و کلتـــووری

نەتەوەیەکگرتوەکان" (UNESCO) نووسراوە، جوانترین نموونەیە بۆ شیکردنەوەی کاریگەری گەلانی ناوچەکە.

ئیمپراتۆریەتی هاخامنیش لە سەردەمی داریوشی یەکەم و کیرسیسی یەکەم

(Kaynak: http://www. civilization.org.uk/greece/the-persian-wars)

ئەو دەوڵەتەی بەشداریيەکی مەزنی هەبوو لە پرۆسەی دروستکردنی ناسنامەی ئێران ئیمپراتۆریەی هاخامنیش بوو کە "کیرۆسی مەزن" دامەزرێنەرەکەیەتی. ئەو دەوڵەتانەی کە دواتر سەریانهەڵدا لە رێگەی میراتی هاخامەنیشەکانەوە دروستبووە. بە شێوەیەکی گشتی دەوڵەتە بەهێزەکان لە رێگەی ئایدۆلۆژیا بەهێزەکان دروستدەکرێت. دەوڵەتەکانی ئێرانیش لەگەڵ ئەم بنەمایانە/یاسایانە یەکدەگرێتەوە. بنەمای دروستبوونی دەوڵەتی هاخامنیش ئاییني زەردەشتی بوو[١٨]. لە بەر ئەوەش بۆ باسکردنی کلتووری ئێران پێویست بە باسکردنی زەردەشتیەت دەکات.

زەردەشـتیەت، ئـایینێکە لەنـاوی مرۆڤـی زەردەشـت هـاتووە. بە گوێرەی هەندیک لە سەرچاوەکان و ئەوانەی باوەڕیان بە بوونی زەردەشـــت پێغەمـــبەرە، لە (٢٠٠٠)ســـاڵ پـــێش زاییـنـــدا، بەپێـــی هەنـدێک لە سـەرچاوەی دی (١٧٠٠) سـاڵ پـێش زایـین یـانیش لە سـەردەمی "کیرۆسـی مەزن"دا زەردەشـت پێغەمـبەر ژیـاوە. وەهـا زانـراوە زەردەشـت پێغەمـبەر لە بـاکووری ڕۆژئـاوای ئێرانـدا لە خێزانـی کۆچەریەکـان ژیـاوە. بیربۆچوونەکـانی لە چوارچێـوەی پەرتووکێـک بەنـاوی "ئاڤێسـتا" کـۆکردەوە. بە گـوێرەی تێڕوانینـی زەردەشتیەت، "جیهان پێکدێت لە شـەڕی تاریک پەرستان لەگەڵ ڕۆشنگەران و چاکەخوازان لەگەڵ خراپەکاران. خـودای چاکەکـار (Ahura Mazda) ئـاهورا مەزدایە، هـی خراپەکـاریش (Ahriman) ئەهـریمەنە. مـرۆڤ دەچێـتە پـاڵ کـام لایەن، ئەو بڕیـارە مـرۆڤ خـۆی دەیـدات. واتە لە ڕێـگەی بەکارهێنـانی ئیـرادەی خـۆیەوە بـژاردەی خـۆی دیاریـدەکات. ئەوەی دەچێـتە پـاڵ خراپەکـان بـۆ جەهەنەم و ئەوەی دەچێتە پاڵ چاکەکان بۆ بەهەشت دەڕوات". بە گـوێرەی روانـگەی زەردەشـت، "ئـێمە فریشـتەیەکین بـۆ ئەوە هاتووین تا لە دونیا لە بەرامبەر خراپەکاری بجەنگێین و جیهان ڕزگار بکەین".

کاتێـک پادشـاکانی هاخـامنیش دەوڵەتەکانیـان دروسـتکرد، وەهـا دەردەکەوێـت ئامۆژگـاری زەردەشـتیەت بەم جـۆرە کـراوە "بـۆ ئەوە ڕێگـا گیـراوەتەبەر تـا دادپەروەری و ئاشـتی بهێنرێـت بـۆ دونیـا". واتە بەو مانـایەی کە ئیمپراتـۆرییەت تەنها پشـت بەهێـزی سـەربازی نابەسـتێت. لە نووسـینێکی نەقشـی بەردیـن ناسـراو بە نـاوی "کالینـدەری کیـرۆس" لە سـاڵی ١٨٧٩دا کاتێـک پادشـاکانی

هاخامنیش بابلیان گرت بەم شێوەیە گوزارشتی لێدەکرێت[١٩]:

"من کیرۆسم؛ پادشای بابل، پادشای سۆمەر، پادشای ئەکەد و پادشای چوار لایەنم...... سوپای شکۆدارم بۆ ئاشتی هاتۆتە بابل و من مۆڵەتم نەدا زیان بە بابل و مال و موڵک و گیانی مرۆڤەکان بگەیەنرێت. خەڵکی بابل ڕەوشتی جوانیان فێرکردم و پێم وتی هەر کەس بە ئازادی کۆیلەی خودای خۆیەتی. هەروەها فەرمانم کرد کە من نە خانووی کەس دەڕوخێنم و نە دەستیش بەسەر ماڵ و موڵکی کەسدا دەگرم."

شیرین عەبادی تاکە خاوەنی خەلاتی نۆبل لە ئێران کاتێک لە ساڵی ٢٠٠٣ خەلاتەکەی وەرگرت، بە وتەیەکی "کیرۆسی مەزن" بەم شێوەیە ئاخاوت[٢٠]:

"من ئێرانیەکم، نەوەی کیرۆسی مەزنم. کیرۆسی مەزن (٢٥٠٠) ساڵ پێش ئێستا فەرموویەتی ئەگەر مەحکومەکان (گەڵ) نەیەوێت حاکمەکان (دەسەلاتدار) دەسەلاتدارێتیان بکەن، با حوکمیان نەکەن. بەڵێنیدا نابێت هێز بەکاربهێنرێت لە بەرامبەر هیچ کەسێک بۆ گۆڕینی ئایینی یان بیروباوەڕی هیچ کەسێک، ئازادی بۆ هەموو کەس فەراهەم کردبوو."

ئاخاوتنی ناوێکی دیاری ئێران بەم شێوەیە بوونی نیشانەیەکە لە مێژوو و کلتووری کۆمەڵگەی ئێرانی بەر لە ئیسلام لەسەر کۆمەڵگەی ئێستای ئێرانی بەزیندووی مابێتەوە.

زەردەشتیەت پەیوەست بە سیاسەت، بنەمای "بەرێوەبردن بە دادپەروەری" چەمکگەلێکی تری گرنگی هەیە. لەم بارەوە

کاریگەرترین چەمک، چەمکەکانی "بیرۆکەی مەشروعیەت و سیستم"ن. بە گوێرەی (Sandra Mackey) ساندرا مەکێی لە پەرتووکی ئێرانییەکاندا دیاریکردووە[٢١]:

"بۆ دەستەبەرکردنی شەرعیەتی دەسەڵاتدار لە ئایینی زەردەشتیدا بیرۆکەی (Farr) هەیە. (Farr) مافی بەڕێوەبردنی گەڵ لەلایەن خوداوە دراوەتە دەسەڵاتدار. حوکمدار وەک ئەوەی زەردەشتیەت دیاریکردووە چەند بەباشی و دادپەروەری گەڵ بەڕێوەببات، ئەو (Farr)ی دەبێت. بەڵام کاتێک دەسەڵاتدار، دەسەڵاتی خراپ بەکارهێنا، ئەوا (Farr) ئەو دەسەڵاتدارە دەکاتە دەرەوە. بەم شێوەیە لێپرسینەوە لە بەڕێوەبردنی دەسەڵات دەکرێت. لەم بارودۆخە مۆڵەت بەگەڵ دەدرێت دەستهەڵبڕن گەڵ لەبەرامبەر دەسەڵاتدار و پشتگیری کردن لە دەسەڵاتدارێکیدی."

بیرۆکەی (Farr)، لەنێو تورکەکان بە بیرۆکەی (Kut) بەخت دەچووێنرێت. وەک دیارە، وەها باوەڕ دەکرێت بەخت (Kut) بەدەست پێکردن لە (هونەکان)ەوە لەلایەن خوداوە بە تورکە هاکانیەکان (Türk Hakanlar) بەخشراوە. بۆ ئەمەش بەپێی سەرچاوەکانی چین دەسەڵاتدارەکانی هون (Hun) نازناوی (Tanhu) تانهو دەدات، تانهو لە زمانی کورتکراوەی (Tan Li Hu Tu)یە. ئەم وشەیەش لە زمانی تورکیدا بە مانای (Tanrı Kut) خودای "شانس/بەخت" دێت. واتە لەڕاستیدا وەها پەسەند دەکرێت لە ڕاستیدا هاکان ئەو بەخت (Kut)یە لەلایەن خوداوە دەستنیشانکراوە[٢٢]. لەسەردەمی شارستانیەتی ئیسلامدا چەمکی "بەخت" مانای زانستی سیاسی، کاروباری سیاسی و

بەڕێوەبردنی لەخۆدەگرت. بۆ نموونە، لە پەرتووکی " Kutadgu Bilig"دا چەمکی "زانستی بەڕێوەبردن" بەواتای "زانستی سیاسی" وەرگێردراوە. لێکچوواندنی هەریەکە لە چەمکەکانی "Farr" و "Kut" بەڵگەیە لەسەر ئەوەی ئێران و تورکەکان لە کاتیگەر بەردەوام دابوونە.

ئاماژە بەهاتنە ئارای دەرئەنجامی گرنگی بیرۆکەی "Farr" لە کۆمەڵگەی ئێران ئەمە دەربڕینێکی هەڵە نابێت. ئەزموونکردنی سەدان ساڵی ئەم بیرۆکەیە کاریگەری قوڵی لە کۆمەڵگەی ئێراندا هەیە. بەدرێژایی مێژوو بەهۆی دادپەروەرنەبوون، هەندێک لە پادشاکان "Farr"یان لەدەستداوە و ئەمەش کۆتای دەسەڵاتداریتیان بوو. تەنانەت دەتوانرێت روداوی لەکارلادانی شا لە ساڵی ١٩٧٩ لەگەڵ ئەم بیرۆکەیە لێکبدرێتەوە[٢٣].

٢.٤. بەسیاسیکردنی کلتووری ئێران

کلتووری ناسنامەکان دەتوانرێت لە هەر کۆمەڵگە و گروپێک ببینرێت. بەهۆی ئەوەی مرۆڤ خۆی بە بوونێکی کۆمەڵایەتی هەژماردەکات، هەر مرۆڤێک کە خۆی پێناسەکردووە، ئەمە خۆی لەخۆیدا وەک ناسنامە دەبینرێت. بەهەمان شێوە لەگەڵ کۆمەڵە و گروپەکان لەژێر کاریگەری ناسنامەدانە، واتە لە کۆمەڵە و گروپەکانیشدا ناسنامە دەبینرێت. ئەم ناسنامانە وەک فاکتەری کلتووری بەردەوام دەبێت. لەگەڵ هاتنی سەدەی نۆزدە لە قۆناغی بنیاتنانی نەتەوەکاندا ئەم ناسنامە کلتوورییانە دەستیان کرد بە گۆڕین بۆ ناسنامەی سیاسی. بەم شێوەیە پرۆسەی

گەڕانەوەی کــۆمەڵگە ســـوننەتیەکان (تەقلیـــدی) بـــۆ نەتەوەی مۆدێرن بەردەوام بوو.

ئێــرانیش لەڕێــگەی کــاریگەری لەگەڵ ڕۆژئــاوا بەم پرۆســەیە گــوزەری کــردووە. ســەرەتا لە ناوەڕاســتی ســەدەی نــۆزدەوە بەهێزبــوونی ناسـنامەی ئێرانـی دەسـتی پێکـرد. سـتایلی ڕۆژئـاوا بەتەواوی لە ســەردەمی ڕەزا شــای پەهــلەوی ڕێکخــرا، کە بە ئەنــدازیاری نەتەوەیــی ئێرانــی هــاوچەرخ دادەنرێــت. ڕەاز شــا ســەرەتا کــاری کــردووە بــۆ دەرخســتنی هەســتی ســەروەرێتی ئێرانییەکان. لەو سەردەم دەربڕینی "هەموو تواناکان لە ئێرانەوە دەردەچن" دەسـتی کرد بە بڵاوبوونەوە. ئەم هەسـتی سـەروەری بــوونە لە بەرامــبەر عەرەبەکــان جەختــی لەســەرکراوەتەوە. لە سـەردەمانی کۆنەوە بـوونی نـاکۆکی نێـوان ئێـران و عەرەب، لەو سەردەمەدا بە ئایدۆلۆژیای فەرمـی دەسـتی بە بڵاوبـوونەوە کـرد. ئێران هەرچەندە ئەگەر شیعەش بێ، بەڵام وەک دراوسێ لەگەڵ عەرەبەکــان ژیــاوە. لەگەڵ ئەوەشــدا، ناســیۆنالیزمی عەرەبــی پشتبەسـتوو بە "وەهـابیزم" لەنێـوان عەرەبەکـان لەو سـەردەم لە بەرزبوونەوە دابـوو. لەڕاسـتیدا، چاکسـازییەکانی ڕەزا شـا ئێرانـی لە جیهانی عەرەبی دوورخستەوە.

ناســنامەی نەتەوەیــی ئێــران لە ڕێــگەی هەمــوو ئامرازەکــانی ڕابــردووی ئیمپراتــۆرییەت بەر لە ئیســلام و ناســنامەی ئێرانــی بنیــاتنراوە. ناســنامە لاوەکییەکــان و ئیتنیکییەکــان بەئەســتەم بەیەکەوە گـونجێنران. خەڵکـی ئێـران بەدرێژایـی سـەدان سـاڵ لەلایەن هێـزە بیانییەکـانی وەک یۆنـانی، عەرەب، تـورک، مەغـۆل؛

له سـەردەمی دواتـریش عوسـمانیی، ئـۆزبەکیی و ئەفغانییەکـان داگیرکـــراوە، بـــۆ گەڵـــی ئێـــران وەک گەلێکـــی ســـتەملێکراو پێناســـەکراوە. لە ســـەردەمی ئەم داگیرکارییـــانەدا هەریەکە لە خێزانی بارماک و نیزامولمولک وەک قارەمانی میللی دیاریکراون کە خزمەتـی پاراسـتنی ناسـنامە و کلتـووری ئێرانیـان کـردووە. بەپێی ئایدۆلۆژیای فەرمی ئیتر سەردەمی هەڵسانەوە هاتووە.

دوای دیـاریکردنی خـاکی نەتەوەی ئێـران هەنـدێک لە کـۆمەلە ئیتنیکـی بـۆ دووان دابەشـبوون. دیـارترین نمـوونەی ئەمـانەش کـورد و تورکەکـانی ئازەربایجـان بـوون. هەروەک نووســەر عەباس ئەمانات دیاریکردووە، پشتگیری نەکردنی ناسیۆنالیزمە ناوخۆییەکان/لاوەکییەکـان بـۆ ئەو گەلانە دەرگـای کـردەوە بـۆ ئەوەی ناسیۆنالیزمی ئێرانییان لەسەر جێبەجێ بکرێت(٢٤). گوێ پێنەدانـی ئایـدۆلۆژیای فەرمـی لاوەکیەکـان، پشـتتگوێ خسـتنی ناسـنامە ئیتنیکـی، ئـایینی و ناسـنامەی عەشـیرەتگەری وڵاتـی گەیاندۆتە خاڵی هەوچەشنکردن. پێدانی تۆماری پاسپۆرتی میللی خەڵـک، مـانەوەی زۆرەملێـی خزمەتـی سـەربازی و بە تـایبەتی خوێنـدنی بەزۆر هەسـتی بەیەکەوە بـوون و یەکگرتـووی لەنێـوان ئێرانییەکان بەهێزکردووە.

زمـــانی فـــارس وەک زمـــانی فەرمـــی دەوڵەت پەســـەندکراوە، خوێنـدنی پەروەردەی فارسـی لە قوتانخانەکـان بەزۆرەملـێ کـرا. وەک دەرئەنجام زمانی فارسی، لەنێوان ئەو گروپە جیاوازانەی لە ئێران دەژین وەک ستاتۆی "lingua farnca" جێگیرکرد. بەهـۆی سـەروەربوونی زمـانی فارسـی زمانە لۆکالییەکان لەنێو گـروپە

ئیتنیکیەکـان دەسـتیکرد بە لە دەسـتدانی گرنگیـان. چـونکە ئەو مندالانەی دەچوون بۆ قوتانخانە لەجیاتی زمانی لۆکالی خۆیان زمـانی فارسـییان هەلـدەبژارد. بەردەوامبـوونی ئەم پرۆسـەیەش بەدرێژایی مێژوو پرۆسەی بەفارسی بوونی خێراکرد.

٣.٤. ناسنامەی نەتەوەیی ئێرانی و ئەوانی دی

هەڵسـانەوەی ناسـیۆنالیزم لە ئێران، دەرئەنجـامی گرنگـی هێنـایە ئـاراوە لەسـەر ئاسـتی پەیوەنـدی نێودەوڵەتیشـدا. پێـزانین "ئەوی دی" لە کۆنەوە وەک کلتوور ئیتر بوو بە پێزانینی فەرمی جیهان بـۆ دەوڵەت. بە گوزارشـتێکی دی، بـوونی پێزانینـی "ئەوی دی"، "دوژمـــن" لە کـــۆنەوە ئیتـــر بە ڕەســـمی لەلایەن دەســـەڵات بەدامەزراوەیکرا. پێزانینی "ئەوی دی"ی ئێران لە ڕێگەی ئامرازی پەروەردەی سیسـتم، چاپەمەنی و ئایدۆلۆژیاوە بەسـتاندارکراوە. واتە پێزانینـــی جۆراجـــۆری "ئەوی دی" لەنـــاوچە جیاوازەکـــانی ئێـران بەگـوێرەی ئایـدۆلۆژیای فەرمـی دەوڵەت ڕێکخـراوە. بە کورتی نیشتیمانی گەیاندە ئەو خاڵەی کە ئێرانیەکان هەمان بەها و هەمان "ئەوی دی" بەشبکەن.

١.٣.٤. عەرەب

نەتەوەکـان لە ڕێـگەی بەرامبەرەکانیـان "ئەوی دی" خۆیـان پێناســـەکردووە ، بەگشـــتی بەلایەنـــی کەم دەبێـــت "خـــود" پێشـــکەوتووتر بـــێ لە "ئەوی دی". بـــۆ نمـــوونە، "ئەوی دی"ی نەتەوەی ڕووس تەتەرەکـانن. تەتەریەکـان، لەتێـزی مێـژووی

رووسیا وەک "ئەوی دی" جێگیردەکرێت. بەهەمان شێوە "ئەوی دی"ی نەتەوەی ئێران نزمتر لەخۆی دەبینێت و ئەگەر بکرێت پێویستە وەک کۆمەڵگەیەکی دواکەوتوو هەژمار بکرێت. وەک ئاماژەی بنەڕەتی ناسنامەی نەتەوەی ئێران، ئەگەر بیربکرێتەوە لە شانامەی "فیردەوسی"، "ئەوی دی"ی ئێران بریتی یە لە "توران"، واتە پێویستە تورکەکان بن. بەڵام، هەلسەنگێنەری پێزانینی "ئەوی دی"ی ئێرانی لە شانامەی فیردەوسیدا (Dick Davis) دیک داڤیز، لە وتارێکیدا بەناوی "ئێران و نائێرانی: وێنەکێشانی ئەفسانەی" گەیشتە دەرئەنجامێکی لەم شێوەیە[٢٥]:

"دوژمنی ئێران، خەڵک و تێکدەری شارستانیەتی ئێران توران، هیندستان یان چین نین، تەنانەت " جیهانی شەیتان"یش نیە کە بەدرێژایی داستانەکان ڕکابەری قارەمانەکانیان کردووە، بەڵکو دوژمنی سەرەکی ئەوەیە کە لەناوەڕاستی عەرەبەکان وەک مرۆڤ لەبەرامبەر ئێران دەردەکەوێت. بەم شێوەیە لەسەرەتای داستانەوە تاوەکو کۆتایی ئەوەی لەبەرامبەر کلتووری ئێران وەک "دژ" یان "ئەوی دی" پێناسەکراوە عەرەبەکانە، کە نوسەر زۆر بە جوانی دیاریکردووە."

وەک دەرئەنجام، ناسیۆنالیزمی ئێرانی لەبەرامبەر ناسیۆنالیزمی عەرەب بنیاتنراوە. نووسەر عەباس ئەمانات، ناسیۆنالیزمی ئێرانی دروستکراو لەسەر بنەمای دوژمنایەتی عەرەب بەم شێوەیە شرۆڤە دەکات[٢٦]:

"بیرۆکەی سەروەری بوونی ئێران کە پەهلەوییەکان جەختیان لەسەر کردۆتەوە، جێگیرکردنی دوژمنایەتی عەرەب لە پێشەوە

هاتووه. ئەمەش تەنها پەیوەست نییە بەو توڕەبوونەی کە لە سەدەی حەوتدا لەگەڵ هاتنی داگیرکاری عەرەبەکان و بابەتی ئیسلام وەک ئاینێکی بێگانە. لەهەمان کاتدا ئەم دوژمنایەتییە لە بەرامبەر دەوڵەتە دراوسێ عەرەبەکان ئیدارەدەدرا. بێگومان، ناکۆکییەکانی ئێران لەگەڵ عێراق لەبارەی بابەتی سنوور، گومانی دژایەتی کردنی ئێرانییەکان لەبەرامبەر وەهابییەکان و ویستی دوژمنایەتی عەرەبەکان بۆ مەزهەبی شیعە، هانی ئەم دوژمنایەتییە دەدات."

ئەم هەستی دوژمنکاریەش لەگەڵ هاتنی ئیسلامییەکان لە ئێران بۆ سەر دەسەڵات نەتوانرا گوڕانکاری بەسەردا بێنن. بە پێچەوانەوە، وەها بەرچاودەکەوێت کە ناسینی "ئیسلامی سوننی" وەک "ئەوی دی"ی شیعەگەری دوژمنایەتی عەرەبی لە ئێران بەهێزکرد. لەبەرئەوە هەلوێستی دژایەتی عەرەبەکان لە سیاسەتی دەرەوەی ئێران وەک ئەوە نییە بە ئاسان لەدەست بدرێت.

٢.٣.٤. تورک

ئەگەر ڕکابەری ئێران/فارس – توران، ناکۆکی ساسان/ئێران – گۆک تورکەکان لە مێژوودا لەبەرچاو بگیردرێت، بۆ ئەمە ئەگەر ئەو دوژمنایەتییە بخرێتەسەر کە لە شانامەی فیردەوسی بەرامبەر تورانییەکان بنیاتنراوە، وەک چۆن ناسیۆنالیزمی ئێرانی لە بەرامبەر عەرەبەکان ڕوویداوە، لە بەرامبەر تورکەکانیش دەبێت بە هەمان شێوە بێت.

ئێران و توران

(Kaynak: http://wfltd.com/persians/turan_map.htm)

کەواتە لە سەردەمی پەهلەوی، وەها دەردەکەوێت گوتاری دژبەری لە بەرامبەر تورکەکان گەشەی پێنەدراوە لە ئێران، ئەمەش چەند هۆکارێکی هەیە:

یەکەم، ململانێی ئێران/فارس – توران و ناکۆکی ساسان/ئێران – گۆک تورکەکان زۆر لە کۆنەوە هەبووە ئیتر لە یادەوەری و روحی خەڵک تەواوبووە. جگە لەوەش هەزار ساڵی دوای ئێران لەلایەن تورکەکانەوە بەرێوەبردراوە و تورکەکان بوونە خاوەنی رێژەیەکی زۆری دانیشتوان لە ئێران. هەروەها تورکستان لە ناوچەی توران لەلایەن رووسیاوە داگیرکرا و وەک هەرەشە رووسیا گۆڕانکاری بەسەر توران داهێنا.

نەخشەی جیهان پێش ئیسلام
(http://www.tarihbilimi.gen.tr/makale/islamiyetin-dogusunda-dunyanin-durumu/1317/)

دووەم، نزیکبوونەوەی ڕژێمی پەهلەوی لە ڕۆژئاوا، بینینی شارستانیەتی ئەوروپا وەک ناوەندی ڕاکێشان، هەروەها تورکیاش لە سەردەمی ئەتاتورک بەرەو ئاراستەی ڕۆژئاوا، بە دەربڕینێکی دی، پێکچوونی ناسنامەی هەردوو دەوڵەت هۆکاری ئەوە بوو ئێران، تورکیا وەک دەوڵەتێکی دۆست ببینێت. هەم روانگەی ڕەزا شا هەمیش روانگەی موحەمەدی کوڕی ڕەزا شا لەبەرامبەر تورکیا زۆر ئەرێنی بوو.

سێیەم، دژایەتی ئێران – تورک لە ململانێی نێوان شیعە و سوننە هاتووە. واتە ئەم دژایەتیە لەسەر بنەمای ئیتنیک نیە بەڵکو لەسەر بنەمای ئاییني بووە. پاشەکشەکردنی کۆماری تورکیا لە بیرۆکەی خەلافەتی عوسمانی و ڕژێمی پەهلەوی لە ئایدۆلۆژیای شیعەگەری، زەمینەسازی کرد بۆ نزیکبوونەوەی ئێران لەگەڵ تورکیا.

لەگەڵ ئەوەشــدا، دوژمنــایەتی تورکیــا و تورکســتان لە نێــوان ئێرانییەکــان، ئەم دوژمنــایەتییە لەگەڵ ناســنامەی شــیعەگەری بەردەوام بــووە. لە ســەردەمی پەهلەویــدا هەڵوەشــانەوەی ناسـنامەی شـیعەگەری یـاخود گرنگـی پێنەدانـی، ئەمەش مانـای ئەوە ناگەیەنێــت کە دوژمنــایەتی تورکیــا و تورکســتان وەک کۆدی جیۆکلتووری سیاسەتی دەرەوەی ئێران نەمابێت. لەساڵی ١٩٧٩ وەک شۆڕشــی ئیســلامی نیشــانیدا شــوێنی ئایــدۆلۆژیای فەرمـی ناسـنامەیەک لە کـۆمەڵگە دەتوانێـت بەرزبێـتەوە. بـابەتی سـەرەکی، وەک دیاردەی ئایین لەنێو کۆمەڵگە، ئەوانەی کاریـان کرد بۆ پاراستنی زیندووبوونەوە بە شێوەیەکی بەهێز سـەرنجی ئەوانەی ڕاکێشـا کە کـار دەکەن لەسـەر کۆدەکـانی جیۆکلتـووری لە سیاســەتی دەرەوە. لە خــوارەوە گفتوگــۆکردن لەبــارەی شیعەگەری لە روانگەی دروستکردنی ناسنامەی نەتەوەیی ئێران زۆر گرنگە.

٤.٤. دۆستەکانی ناسنامەی نەتەوەیی ئێران: کوردو تاجیک

بەسیاســیبوونی بابەتەکــان کلتــوور و ناســنامە، وەک چــۆن لە سیاسەتی دەرەوەدا "ئەوی دی"ی هێنایە ئاراوە، زەمینەسازیشی کـرد بـۆ دروسـتبوونی دۆسـتەکان. کاتێـک بەراورد دەکرێـت لەنێوان ئێـران و تورکیـا، گرنگـی پێدانی "ناسـنامەی تـورک" ی دەوڵەتـی تورکیـا کە پـاش ئیمپراتـۆری عوسـمانی دروسـتکرابوو، ئەگەر قۆناغی دواتر بـووبێتە هۆکـاری زیـادبوونی پێگەی تورکیـا لە نێو دونیای تورکدا، بەهەمان شێوەش بەخۆماڵی کردنی زمان

و کلتووری فارسی، هۆکار بوو بۆ ئەوەی ئێران وەک هێزێکی گرنگ دەربکەوێت لە جیهانی فارس/ ئێرانی. مەبەست لە جیهانی فارس/ئیرانی ئەو دەوڵەتانەیە کە بەزاراوەکانی زمانی ئێرانی قسەدەکەن و خۆیان بە ڕەگەزی ئاری هەژمار دەکەن، لەبەرئەوە باس لەو کۆمەڵگەیانە دەکرێت کە هەمان بەهای ئێرانییەکان بەشدەکەن.

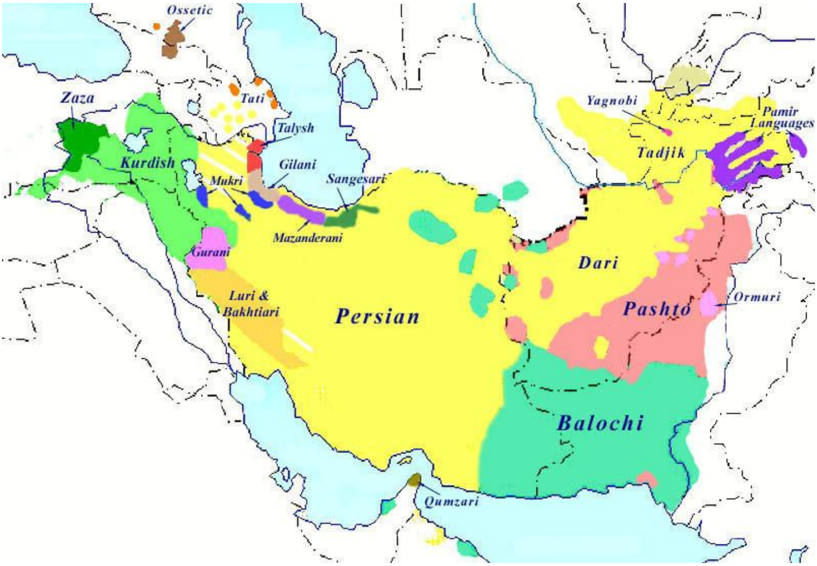

نەخشەی زمانەکانی ئێران

(Kaynak: http://www.essex.ac.uk/larg/contact/)

لەم ڕوویەوە تاجیکی لە ڕۆژهەڵاتی ئێران و کورد لە ڕۆژئاوادا دەکەونە نێو چوارچێوەی جیهانی فارس/ئێرانی. بەڵام وەک مێژوو تاجیک بەشێک بوون لە جوگرافیای سوننی تورکستان. بەهەمان شێوە کوردیش لەژێر ناسنامەی سوننی پێکهاتەی دەوڵەتی عوسمانی بوون. لەبەرئەوە، گونجاوترە لەروانگەی

ڕەهەندی ناسنامەی ئایینی ناونانی کۆدی تاجیکەکان و کورد وەک "ئەوی دی"ی ناسـنامەی شـیعەی ئێرانـی لێکبـدرێتەوە، لەروانگەی ناسنامەی میللییەوە.

٥. شیعەگەری

بەگوێرەی پەرتووکی پیرۆزی ئایینی زەردەشتی "ئاڤێستا"، ئێران شـوێنی ژیـانی هاوبەشـی ئـایینیە[٢٧]. ئەمەش مانـای وایە ئـایینی هاوبەشـی ئەو مرۆڤـانەیە کە بڕوایـان پێەتـی و لەسـەر خـاکی ئێـران دەژیـن . زەردەشـتی وەک ئایینێـک بەر لە ئیسـلام و بە تـایبەتی ئیـران لەگەڵ هـاتنی ئـایینی ئیسـلام بیـرۆکەی دەوڵەتـی لەدەست نەداوە. بە پێچەوانەوە، بە تـایبەت دابـونەریتی دەوڵەتـی لەسەر بنەمای دەوڵەتی ئیسلامی دروسـتبوو. چونکە عەرەبە بەر لە ئیسلام دەوڵەتی بەهێزیان نەبووە. Prof.Dr. Rechard Nelson (Frye) بەم شـێوەیە گوزارشـت لە بەردەوامیـتی کلتـووری ئێرانـی دەکات[٢٨]:

"چەمکی وڵاتـی ئێران، بەدرێژایـی داگیرکـاری عەرەب تـا سـەدەی شـازدە بەزینـدووی مـایەوە. لە سـەدەی شـازدەدا سـەفەوییەکان سـەرلەنوێ لەڕێـگەی چەنـد فـاکتەرێکەوە دەوڵەتێکـی نەتەوەی پالپشـت بە بیـرۆکەی شیعەگەری بەنـاوی دەوڵەتـی ساسـانی بەر لە ئیسـلام دروسـتکرد. دابـونەریتی ئێـران تـا بە ڕۆژگـاری ئەمـڕۆش گەیشـتووە کـاریگەرە. بۆ نمـوونە، ئەمـڕۆ ئێرانییەکـان گرنگتـرین جەژن کە پیـرۆزی دەکەن جەژنـی ئیسـلام نـیە، بەڵکـو جەژنی نەورۆزە کە لە دێرزەمانەوە هاتووە."

ژیانــدنەوەی کلتــووری ئێــران لە ســەدەی شــازدە لەڕاســتیدا نیشــانەی هەردەم زینــدووی ئەو کلتــوورەیە. چــونکە، هــیچ ناســنامەیەک لەســەر خــاکەکەی دەرنەکەوتــوە. لەبەرئەوە بــی تێگەیشــتن لە ناســنامەی شــیعەی ئێــران پێویســتە بە ئیســلامی بــوونی ئێــران لەبەرچاوبگیرێــت. بە شــێوەیەکی گشــتی شکســـتهێنانی دەوڵەتـــی ساســـانی لە بەرامـــبەر عەرەبە موسـلمانەکان وەک کۆتـایی هـاتنی شارسـتانیەتی ئێران پەسـەند دەکرێت. بـۆ نمـوونە، لە شـانامەی فیردەوسـیدا لەدێر زەمـانەوە ئەفســانەی پادشــاکانی ئێــران دەســت پێــدەکات و بە شکســتی ساســانییەکان کۆتــایی پێــدێت. واتــای ئەمەش بەپێــی شــانامەی فیردەوســی، مێــژووی ئێــران لەگەڵ ڕووخــانی ساســانییەکان کۆتایی دێت.

ئێران پێش ئیسلام

(Kaynak: https://thehistoryofbyzantium.com/maps/)

دوای دەستبەسەرداگرتنی ئێران لەلایەن موسلمانەکانەوە ئایینی سەرەکی و تایبەتی خۆی کە زەردەشتی بوو گۆڕی بۆ ئیسلام و نووسینی پەهلەویشی کرد بە نووسینی عەرەبی. لە روانگەی ناسنامەوە ئایین و نووسین زۆر گرنگە. چونکە ئایین لە ڕەهەندی واتای ناسنامە پێکدێت ئەمەش جیهانی واتا دەگەیەنێت. نووسینیش ڕەهەندی بینراوی دەرەوەی ناسنامە پێکدێنێت. وەک بنەمایەکی گشتی گۆڕینی مانای گۆڕینی ئەلفوبێ دەگەیەنێت. گۆڕینی ئەلفوبێی نوێ مانای چوونە ناوەوەی بازنەی شارستانیەتی ناسنامەیە بۆ نێو بازنەی شارستانیەتێکی دی. لەبەرئەوە ئیسلامی بوونی ئێرانییەکان و گۆڕینی نووسینەکانیشیان بۆ نوسینی عەرەبی نیشاندەری وەرچەرخانێکی گەورەیە لە ناسنامەی ئێرانییەکاندا.

ئێران لە سەردەمی خەلیفە عومەری کوڕی خەتاب چۆتە نێو بازنەی ئیسلام، پاشان لە سەردەمی ئەمەوییەکان (٦٦١ - ٧٥٠) لەژێر سەرداریێتی عەرەب بەردەوام بووە. لەو سەردەمەدا ئێرانییەکان لە شۆکێکی گەورە و بێ ئومێدیدا ژیاون. کوشتنی خەلیفە عومەر لەلایەن کەسێکی ئێرانییەوە، بووە نیشانەی کۆستێکی دەروونی بۆ کۆمەڵگەی ئێرانی. لەبەرئەوەی عەرەب پێش ئیسلام خاوەنی شارستانیەتێکی بەهێز نەبوون، دروستکردنی شارستانیەت لە سەردەستی عەرەبەکان لەلایەن ئێرانییەکان بە بچووک سەیرکراوە. ئەو بیرۆکە داگیرکارییەی عەرەبە بەدەوییەکان (ئەوانەی بە بچووک دەبینران)، لەلایەن کۆمەڵگەی ئێرانی بەئەستەم دەسڕدرێتەوە. حەزرەتی عومەر لەو کاتەوە تا ئەمڕۆ لەلایەن ئێرانییەکان وەک کەسایەتییەکی خۆشەویست نابینرێت.

له سـەردەمی ئەمەوییەکـان، خەلـیفەی ئیسـلامی دەسـتیکرد بـۆ ئەوەی ببێتە ئیمپراتـۆرییەتێکی کلاسـیکی/تەقلیدی. ئەمەوییەکـان نەیانویسـت ئێرانییەکـان ببـنە موسـلمان، چـونکە موسـلمانەکان نەیانـدەتوانی بـاجی جیـزە بـدەن. لەبەر ئەوە دەسـەڵاتدرێتی ئەمەوییەکـان لەپێشـەوەی ناسـیۆنالیزمی عەرەبـی تەنـانەت شۆڤینیزمی عەرەبیش دەرکەوتن. له سـەردەمی ئەمەوییەکان، له جیهانی ئیسلامیدا ئەو کۆمەڵگەیەی زیاتر له هەمووان هەستی بە شـۆڤینیزمی عەرەب کـردووە ئێرانییەکـانن. بەراوردکردنـی هەردوو شارسـتانییەت و شکسـتی شارسـتانییەتی ئێرانـی، له روانگەی ئێرانییەکانەوە کاریگەری زۆر قـوڵی بەجێهێشتووە. بە دەربڕینـی ئەمـڕۆ، ئێرانییەکـان وەک هـاوڵاتی پـلە دووی پەراوێزخراو هەستیانکردووە. له سـەردەمی عەبباسیەکان (٧٥٠ - ١٢٥٨) بیـرۆکەی دەسـەڵاتداری ئەوانە گۆڕانکـاری بەسەرداهات کە عەرەب نین، ئەو گۆڕانکارییەش توانـای قەبول کردنـی ئـاییی ئیسـلامی بە ئێرانییەکـان بەخشـی. هەروەهـا دووبـارە بە گشـتی ئەو ئێرانییـانەی لەشـارەکان ژیـاون دەسـتیانکرد بە قەبـوڵ کردنـی ئـاییی ئیسـلام، گوندنشـینەکانیش بەردەوام بوون له ئایینە کۆنەکانیان.

ئەگەر داگیرکـاری ئێـران لەلایەن عەرەبەکـان، بەراورد بکەیـن لەگەڵ داگیرکاری میسر و شام، ئەو خاڵەی پێی دەگەین ئەوەیە، کاتێـک میسـر و شـام بە تەواوی بەعەرەبکـران، بەڵام وەهـا دەبینرێـت ئێـران ناسـنامەی خـۆی بە زۆرینەیـی دروسـتکرد. هەروەهـا ئەگەر سـەرنج بخـرێتە سـەر نەخشـەی ساسـانییەکانی ئێـران پـێش ئیسـلام، وەهـا بەرچـاو دەکەوێـت کە سـنوورەکانی

ئیمپراتـۆرییەن ئەو ناوچـانە لەخۆدەگرێـت کە ئەمـڕۆ زۆریـنەی شـــیعەی تێـدا نیشـــتەجێن. ئێــران لە ڕێــگەی یاخیبووەکـــانەوە نـــاڕەزایەتی خــۆی لە بەرامــبەر داگیرکـــاری عەرەب دەربــڕی. ئەوەی سەرنجڕاکێشـــە ئەوەیە، یاخیبووەکـــان، لەلایەن جەنەڕالە ئێرانییەکـــانەوە ســـەرکوتکران. هەروەهـــا پۆلێـــک لە جەنەڕالە ئێرانییەکان چوونە پاڵ عەرەبەکان بە تـایبەت ئەمە بووە جێگەی هەڵوەسـتەکردن. بـۆ نمـوونە، بەشـێک لە جەنەڕالە موونافیقەکـان کــوژران بەهــۆی تاوانبارکردنیـــان بەوەی کە بەنهێنـــی ببــوونە زەردەشتی.

لە ئێـــران، یـــاخیبوون بەرامـــبەر عەرەبەکـــان لە بـــاکووری ڕۆژهەڵاتی ئەو وڵاتـە (لە خـاکی ئازەربایجـان) دەسـتی پێکردبوو ئەم یاخیبوونە لە مێژووی جیهاندا خـاوەنی شـوێنێکی گرنگە، ئەم یاخیبوونەش بە سەرکردایەتی (Babek) بابێک بـوو(٨١٦ - ٨٣٨). بەشـداربووی سـەرەکی ئەم یـاخیبوونە ئـافرەتە بالاپۆشـەکان بـوون، لەم ڕوانگەیەوە ئەمە جێگەی سـەرنج بـوو. چـونکە دواتـر لەســـەدەی شـــازدەدا وەرگرتنـــی دەســـەڵات لەلایەن شـــیعە ســـەفەوییەکان بەهەمـــان شـــێوە وەک یـــاخیبوونی (Kızılbaşı) کزلباشـەکان دەزانرێـت. لە ئێسـتادا، لە ئێران یـاخیبوون لە دژی دەســـەڵاتداریتی عەرەب بەســـەرکردایەتی هەریەکە لە ناوەکـــانی وەک بابـاک، ئافشـین، مازیـار کە ئەمـانە جەمـاوەر و لایەنگریـان لەدەور کۆبـــــۆتەوە، ئەمەش بەرچـــــاوترین نمـــــوونەیە لە بەردەوامبوونی هەستی دژایەتی عەرەبی ئیسلامی لە ئێران.

لەگەڵ دەسـت بەسـەرداگرتنی نـاوچەکە لەلایەن سـەلجوقییەکان

که له ئاسیای ناوەڕاست هاتبوون و بەئیسلامی بوونی ناوچەکە یاخیبووەکان لە ئێران کۆتاییان پێهات. ئەو سەردەمە نوێیەش بوە هۆی ئاراستەکردنی تەوژمی ئۆپزۆسیۆن لە ئێران بۆ تەریقەتی سۆفیگەری. ئەگەر هێنانی شیعەگەری بۆ ئێران لەلایەن خانەدانەکانی سەفەوی لەسەدەی پازدە و شازدە، وەک دەرکەوتنی تەریقەتی سۆفیگەری لەبەرچاوبگیرێت، وەها گونجاوترە کە هێنانە پێشەوەی تەریقەتی سۆفیگەری زیاتر ئەوە دەردەخات کە گەڕانەوەی ئێران بێت بۆ دیدگا و تێڕوانینی ئایینی بەر لە ئیسلام.

کاتێک ئاماژە دەکرێت بە کاریگەری ئایینی ئیسلام لەگەڵ شارستانییەتی ئێران، بەشداربوونی ئێران لە شارستانییەتی ئیسلام بەرچاودەکەوێت. بە تایبەتی لە کارلادانی ئەمەوییەکان و وەرگرتنی دەسەڵاتداریێتی ئیسلام لەلایەن عەبباسییەکان، ئێران ڕۆلێکی زۆر گرنگی گێڕا، لەبەرئەوە ئێران بووە سەرچاوەی هێزی عەبباسییەکان. لەبەرئەم هۆکارانەش ناوەندی خەلافەتی ئیسلامی لە شامەوە بۆ بەغدا گواسترایەوە. چونکە شام واتە بێزەنتین، بەڵام بەغدا واتە ئێران. لەم قۆناغەشدا بە فارسی بوونی ئیسلام جێبەجێکرا.

نەخشەی نیشاندانی گرنگی ئێران بۆ عەبباسیەکان،
لە بەراوردکردنی نێوان ئەمەوی و عەبباسیدا
(Kaynak: http://historiarex.com/world-history/273-battle-of-zab-750)

وەک ئاشکرایە، ئێران خاوەنی پێکهاتەیەکی گرنگی دەوڵەتدارییە، لە بەرامبەردا عەرەب خاوەنی بنەمای دەوڵەتداری ئەوتۆ نین. لەبەرئەوە ئەو بیرۆکراتانەی خزمەتی دەوڵەتی ساسانییان دەکرد دوای دەست بەسەرداگرتنی ئێران لەلایەن عەرەبەکان، دەستیان کرد بە خزمەتکردنی خەلافەتی ئیسلامی. لە گرنگترین ئەو بیرۆکراتانە خزمەتی دەوڵەتی عەبباسییان کرد لە هەموو لایەکەوە خێزانی (Barmak) بارماک بوو. بەڵام ئەم خێزانە لەلایەن هارون ڕەشید بە تاوانبارکردن و ناپاکی سزادرا(٢٩).

لەڕاستیدا سازدانی بیرۆکرات و جەنەڕاڵە ئێرانییەکان بەردەوام لەلایەن دەسەڵاتدارە عەرەبەکان وایکرد گومانی ئێرانییەکان لەبەرامبەر دەسەڵات سەرهەڵبدات. ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی لە ساڵی ٦٨٦ لەلایەن ئەندامەکانی خانەدانی سەفەرید، بیرکردنەوەی ئێرانییەکان لەبارەی دەسەڵاتی عەرەب

دەردەکەوێت: *"ئەوان کوڕەکانی "ئەبوسەلامە"، "ئەبو موسلیم" و "بارماک"ن و لەبەرامبەر فازل بن سالح چیمان کردووە ئایا نەتانبینی؟ کەواتە ئەوان بەناوی ئەو خانەدانانە خزمەتی زۆریان کردووە. لە دوای ئەوە کەس متمانەیان پێناکات"* (٣٠). بەکورتی، بەڕێوەبردنی ئێران لەلایەن خانەدانە عەرەبەکانەوە، هۆکاری دروستبوونی بێ متمانەییەکی قوڵ بوو لە نێوان عەرەب و ئێرانییەکان. لەو کاتەوە تا ئێستا ئەم بێ متمانەییە بەردەوامە.

دوای سەفارییەکان (٨٦٨ - ٩٠٨) کە خانەدانێکی ئیسلامی بوون لە ناوچەی سیستان لە ڕۆژهەڵاتی ئێران دەژیان، هاتنی سامانییەکان (٨٧٥ - ٩٩٩) بوهەییەکان (٩٤٥ -١٠٥٥) خۆیان وەک بەردەوامیدانی ساسانییەکان دەست پێکرد. ئەم دوو خانەدانە ئێرانیە، فاتیمیەکانی میسری هەڕەشەیان لە بەغدا دەکرد و پارێزگارییان لە عەبباسییەکان دەکرد. گرنگی پێدانی خێزانی بوهەیی بە ئیسلامی شیعی، لەو کاتەوە نیشاندەری بوونی بەربڵاوی بیرۆکەی شیعەگەرییە لە ئێران. ئەم خانەدانانە دەوڵەتانی خۆیان تەنها نەبەستەوە بە پشتگیری کردنی نووسینی پەهلەوی و زمانی عەرەبی، بەڵکو لەهەمان کاتدا دەستیان کرد بە پشتگیری کردنی زەردەشتییەت لەگەڵ ئایینی ئیسلام بە یەکسانی.

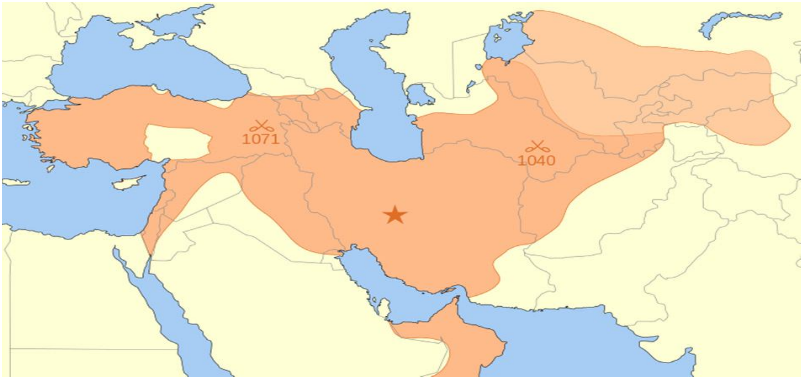

دەوڵەتی مەزنی سەلجوقی

(Kaynak: http://www.bilgilerforumu.com/forum/konu/buyuk-selcuklu-devleti-hakkinda-ansiklopedik-bilgi.680704/)

لە سەردەمی دەسەڵاتداریێتی تورکەکاندا ئەم ئاراستەیە بەهێزتربوو. لە سەردەستی غەزنەوییەکان (٩٦٣ - ١١٨٦) کلتووری فەرمی ئێران سەرلەنوێ بووژایەوە. بەرهەمی شانامەی فیردەوسیش لە سەردەمەدا نووسراوە. پاشان سەلجوقییەکان (١٠٣٧ - ١١٥٧) هاتن، بە دروستکردنی مەرکەزییەتی ئیمپراتۆرییەتەکەیان لە ئێران، دووبارە ساسانییەکانیان گرێداوە بە ناوەند لەخاکی ئێران. دەوڵەتی سەلجوقی بەهۆی پێکهاتەی دەوڵەت و زمانی دەوڵەت ڕۆژ دوای ڕۆژ زیاتر ڕوانگەی دەوڵەتی ئێرانی وەردەگرت، تەنانەت ناوی دەسەڵاتدارەکانیش بەفارسی کراون. وەک ئەوەی نووسەرێک دیاریکردووە، ناوی (Alparsalan) هەم لە ناوی (Alp) قارەمان هەمیش (Aslan) شێر، ناوی (Melikşah)ش بەهەمان شێوە هەم لە (Melik) فریشتە هەمیش لە (Şah) شا پێکدێت. لە دوای سەلجوقییەکان هەموو ئەو خانەدانە تورکانەی ئێرانییان

بەڕێــــوەبردووە، وەک (Harzemşahlar) شــــای خوارزمییەکــــان (١١٣٨ - ١٢٣٠) لە جیــاتی نازنــاوی (Şah) شـــا نازنــاوی (Han) خانیــان هەڵبــژارد. ئەگەر ســەرنجی نەخشــەی ســەلجوقی مەزن بکەیــن، وەهــا دەردەکەوێــت کە نــوێنەرایەتی حەوزەی کلتــووری ئێران/فارس دەکات لەو خاکە.

بارودۆخی تری گرنگ لە قۆناغی سەلجوقییەکان تەنها پەیوەست نــیە بە هێــزی ســەربازی دەوڵەت بەڵکــو بــووە هــۆی یەکگرتنــی بیرکــردنەوەی ئایــدۆلۆژیای هاوبەشــی دەوروبەر. ســەلجوقییەکان بۆ ئەو ئامانجە مەزهەبی ســوننەی شــافعی و بــاوەڕی عەشــەریان بەکارهێنا. لەمیانەی سەدەی پازدەدا بەهێزبوونی بیرۆکەی شیعە سەفەوییەکان دەسەڵات یان گرتە دەست.

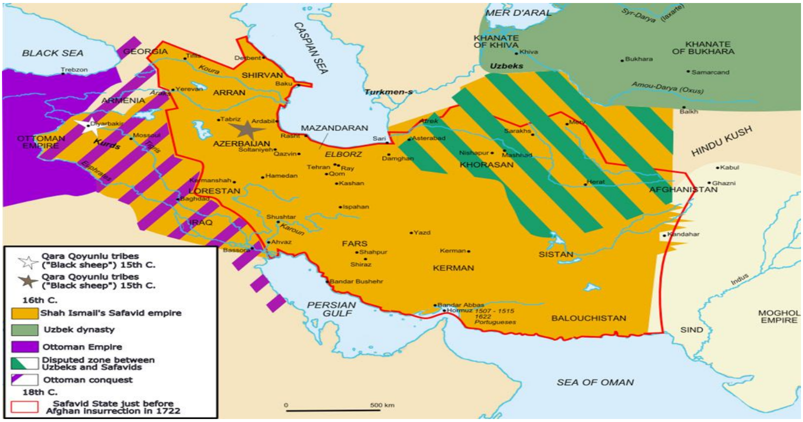

ئێران لە سەردەمی شا ئیسماعیلی سەفەوی

(Kaynak: http://tarihvemedeniyet.org/2009/08/ hilafetin-osmanogullarina-gecisi.html)

ئاشکرایە لە ڕۆژئاوا ئێستا بیرۆکەی دەوڵەتی ئێران بە تەواوی لەگەڵ بیـــــرۆکەی دەوڵەتـــــی ســــــەفەوی (١٥٠١ - ١٧٣٦) یەکدەگرێتەوە. لە دوای سەفەوییەکان، لە سەدەی بیستدا ئەوەی پەهلەوییەکـان کردیـان لەبـارەی سیاسـەتی بەیەکەوە گرێـدان و هاوجووت کردنی ئێران بەگوێرەی هەلومەرج و بارودۆخی ئەو سەردەم جێبەجێکراوە. لەو سەردەمدا هەروەک نووسەر ئەتابک دیاریکردووە، بەهۆی بەیەکەوە گرێدانی دەوڵەتی لەسەر بنەمای مەزهەبـی شـیعە، "ئەوی دی" ی ناسـنامەی شـیعەی دەوڵەتـی ئێـران، بە شـێوەیەکی سروشـتی بـوون بە وڵاتـانی سـوننە. پشتبەسـتن بە سـەفەوییەکان وەک خـانەدان، پشتبەسـتن بە بیرۆکەی شیعەگەری وەک ئایدۆلۆژیا لە نێوان دەریای قەزوین و کەنداوی عەرەبی (بەسرە) بە شێوەیەکی ئاشکرا و راگەیەنراو بنەمـای دەوڵەتێکـی ئێرانـی زۆر بەهێـز سـەریهەڵدا. دوای سـەفەوییەکان هـاتنی ئەفشـارییەکان (١٧٣٦ ز – ١٨٠٢ ز)، زەنـدییەکان (١٧٥٠ ز – ١٧٩٤ ز) و قاجارییەکـانیش (١٧٩٤ ز – ١٩٢٥ ز) دەوڵەتەکـانی خۆیـان لەسـەر خـاکی ئێـران دروستکردووە، واتە خاکی ئێران مەرکەزی ئەو دەوڵەتانە بووە و هەر یەک لەو دەوڵەتـانە بە تەواوکەری ئەوی دی دانـراوە. . دروشـمی "یەک دەوڵەت"، "یەک مـیللەت"ی ڕەزا شـای پەهـلەوی گوزارشـت نەبـوو لە شارسـتانیەتی کۆنی خـاکی ئێـران بەڵکـو گوزارشـت بـوو لە بەیەکەوە بەسـتنەوە و پـێکەوە گرێـدانی پاشـماوە و میراتـی سـەفەوییەکان[٣١]. *لە سـەردەمی ئێستاشـدا دروشـمی "باخچەی دواوە" یان "ناوچەی نفوس" یانیش "ئێرانـی مەزن" کە دەوڵەتـی ئێـران مەبەسـتی پـێ ئەو ناوچـانەیە کە زۆرینەی دانیشتووانیان پێکهاتەی مەزهەبی شیعەن و وابەستە*

و گرێدراون بە خاکی خانەدانە کۆنەکانی شیعەی ئێران.
بەکورتی، ئەمڕۆش ئێران بەرهەمی ڕێبازی شیعەگەرییە، واتە گرنگترین ناسنامە لە نیشتیمانی ئێران ناسنامەی شیعەیە. تەنانەت دەربڕینێکی دی هەڵە نییە، ئەگەر ئێران یەکسان بکرێت بە شیعە. بەم شێوەیە کاتێک لە چوارچێوەی چاکسازییەکانی ڕەزاشای پەهلەوی کارکرا بۆ دروستکردنی ناسنامەی نەتەوەی ئێران لەسەر بنەمای لایسیزم فاکتەری ئایین بەتەواوی پەراوێزخرا. سەرەڕایی پشتگوێ خستنی فاکتەری ئایین لەبنەما و پێکهاتەی دەوڵەت، بەڵام لە بناغەی گەڵ خاوەنی شوێنێکی بەهێزە و وەک گرنگترین ناسنامە بۆ ئەوانەی لە چوارچێوەی ئایینی ئیسلامدان زیاتر بەهێز بوو. لە دەرئەنجام شیعەگەری خۆی وەک ناسنامەی دەوڵەت جێگیرکرد[٣٢].

١.٥. بە سیاسیکردنی شیعەی ئیسلامی

پەیوەندی نێوان ئایین و سیاسەت هەر لە کۆنەوە تاکو ئێستا بابەتی گفتوگۆیە لە هەموو کۆمەڵگەکان. لە ئایینی ئیسلام پیغەمبەر موحەمەد هەم وەک ڕابەر (ئیمام) هەمیش وەک سەرۆکی دەوڵەت وەزیفەی لە ئەستۆگرتبوو، بەهەمان شێوە خەلیفەکانی دوای ئەویش هەمان ئەرکیان هەبوو. بەڵام لە سەردەمی خانەدانەکان بەهۆی بەکارهێنانی ئایین لە سیاسەت دا هەندێک دەرئەنجامی نەویستراو پەیدا بوون. لەبەر ئەوەش بیرۆکەی جیاکردنەوەی ئایین لە سیاسەت هاتەکایەوە. ئەم تێگەیشتنە بە تایبەتی لەنێو ئیمامەکانی باوەڕی ماتوریدی (Abu Mansur al-Maturidi) وەک باوەڕێکی بەهیز لە ئاسیای

ناوەڕاست بەفراوانی بڵاوبووەوە. بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئایین هەموو کات لەنێو سیاسەت بوونی هەیە. شیعەگەریش لە ئەنجامی گفتووگۆ ساسییەکان، واتە لەبابەتی خەلافەت هاتۆتەکایەوە. لە سەردەمی سەفەوییەکانەوە تائێستا ڕێبازی شیعەگەری بە تەواوی لەناوەندی دەوڵەت جێگیربووە.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە لەلایەن ڕوناکبیرە ئایینییەکان ویستی بەهێزکردنی پێگەی ئایین دەستی پێکردووە. بەڵام لە شۆرشی مەشروتییەتی ساڵی ١٩٠٦ و دەستوری دەوڵەتدا شوێن بۆ ئیمامەکان نەکراوەتەوە، واتە دەستور ئاماژەی بەپێگە و ئەرکی ئیمام نەکردووە. بەکورتی، بە درێژایی حەفتا ساڵ لە ئێران ئیمامەکانی شیعە لە دەرەوەی سیاسەت بوون، بەڵام پێکهاتەی ڕێکخستنیان زۆر بەهێز بوو. لە قۆناغی شۆڕشی ١٩٧٩دا بەهۆی ئەوەی هەموو ئەو گروپە دژبەرانەی دەوڵەت کە لە بواری سیاسەتدا لەلایەن ڕژێمی پەهلەوییەوە سەرکوتکرابوون، لەدوای شۆرش بوون بە سەرکردەی گروپە ئیسلامییەکان. لە ئێران وەک ئەوەی (Murtaza Mutahhari) "مورتەزا موتەهەری" دیاریکردووە، کە یەکێکە لەناوە هەرە دیار و بەرچاوەکانی گروپە ئیسلامییەکان و هەلگیرسێنەرەکانی شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران، پێی وایە؛ "نەتەوەی ئێران یەکسانە بە نەتەوەی ئیسلام"(٣٣).

لەگەڵ ڕاگەیاندنی شۆڕشی کۆماری ئیسلامی ئێران لە دەستوردا، بیرۆکەی دوازدەی ئیمامی جەعفەری واتە مەزهەبی شیعە وەک ئایینی فەرمی دەوڵەت دیاریکرا. هەروەک ئاشکرایە، بە گوێرەی مەزهەبی شیعە، لە چاوەڕێی هاتنی ئیمامی دوازدەن

که ئیمـامی "مەهـدی"یە. "بەگـوێرەی ڕێبـازی شـیعەگەری، بەر لە گەڕانەوەی ئیمـامی مەهـدی دروسـتکردنی دەسـەڵاتێکی ئـایینی ڕەوا وەک کـوفر پەسـەند دەکرێـت. چـونکە تەنهـا ئەو مـافی دەسـەڵاتدارێتی هەیە." [٣٤] لەم روانـگەیەوە، وەهـا لێکـدەدەرێتەوە چـالاکی شۆڕشـگێڕی ئیمـامی خـومەینی بەر لە هـاتنی ئیمـام مەهـدی، وەک ئامادەکـارییەک لەپێنـاو دروسـتکردنی کـۆمەڵگەیەکی نمـوونەی ئیسـلامی ئەو ڕۆڵە چـالاکەی لە ئەسـتۆگرتووە. کەواتە پەیـامی شۆڕشـگێڕی خـومەینی لەسـەر نکـۆڵیکردن لە بیـرۆکەی ئیمـامی مەهـدی دروسـتبووە[٣٥]. بە دەربڕینێکی دی ، بەیەکەوە لەگەڵ شۆڕشـی ئیسـلامی بیرباوەڕی ئیمـامی مەهـدی بەرەو ڕووی گۆرانکـاری بـوویەوە و قۆنـاغی بە سیاسەتکردن تەواو دەبێت.

بە بـاوەڕی خـومەینی، ڕاگەیانـدنی شۆڕشـی ئیسـلامی قۆنـاغێکی گـرنگە لە دەرکەوتنـی ئیمـامی مەهـدی دا. ئیتـر سـەردەمی چـاوەڕوانی گـۆڕا بـۆ سـەردەمی ئامادەکـاری. وەک ئەوەی خومەینی دیاریکردبوو[٣٦]:

"دەبێـت مرۆڤەکـان بـۆ کـاتی چـاوەروانی چەکـداربکرێن، چەکەکانیـان ئامـادە بـکەن، ئەم کـارە بەم شـێوەیە نابێـت کە چاوەڕوان بکەیت لەگەڵ دانانی چەکەکان. بۆ وەستانەوە لەدژی سـتەم و زۆرداری دەبێـت مرۆڤەکـان چەکـداربکرێن. چـونکە وەستانەوە لە دژی ستەم ئەرکی هەموو کەسێکە. بۆیە پێویستە لەسـەر هەمووومـان لە دژی ئەو ڕژێمـانە بوەسـتینەوە کە لەبەرامبەر ئیسلام دەوەستنەوە."

لەم بـارودۆخەدا ڕژێمـی ئیسـلامی ئێـران کاردەکـات بـۆ هـاتنی ئیمـامی مەهـدی (ئیمـامی دوازدەیەمـین). سـوپای ئێـران بەتـایبەتی هێزەکـانی پاراسـتنی شـۆڕش، دەجەنگـێن لەپێنـاو هـاتنی ئیمـامی مەهـدی. بۆیە، مـوحەمەد عەلـی جەعـفەری فەرمانـدەی هێزەکانی پاراســتنی شــۆڕش لە ١٢ کــانوونی یەکەمــی ســاڵی ٢٠١٦، لەروانــگەی ئامــانجە هاوبەشــەکان لەگەڵ ئێـران، ئامــادەبوونی نـزیکەی (٢٠٠) هەزار گەنجـی چەکدار و ڕووداوەکـانی نـاوچەکە وەک ئامادەســازی بــۆ هــاتنی ئیمــامی مەهــدی گوزارشــتی لێکــردووە[٣٧]. ئەم جــۆرە لێکــدانەوانە، کــارکردن لە بــارەی بیرۆکەی شەڕی پێش هـاتنی قیمـامەت و ئامادەسـازی بۆ هـاتنی ئیمـامی مەهـدی بەهێزدەکـات. ئەو گروپـانەی داوای زەمینەسـازی بـۆ هـاتنی ئیمـامی مەهـدی دەکەن، ڕووداوە تیرۆریسـتیەکەی ٧ی حــوزەیرانی ســاڵی ٢٠١٧ لەتــاران دەتوانرێــت وەک دەرفەت لێکدانەوەی بۆ بکرێت. هەروەک پ.د.مـوحەمەد سـەیفەدی ئێرۆل دیــاریکردووە، " لەگەڵ ڕەهەنـدی کـات و ئامانجەکـان هێرشـی داعـش؛ بەردەوامبـوونی قەیرانـی نێوان عەرەبسـاتنی سـعودیە و قەتەر، وەها دەردەکەوێت ئێران لەنێو ئەو جەنگە نـاوخۆییەی نێو ئیسـلام ڕۆڵـی گێرشـێوێنی لە ئەسـتۆ گرتبـوو. ئەگەر ڕێگری لەم جەنـگە نەکرابـا، لەوانەیە وەک شـەڕێکی کۆتـایی لەسـەر ئاسـتی هەرێمـی و جیهـانیش دەسـتی پێکردبـا." [٣٨] وەک دەرئەنجـام، ئەو خـاڵەی پێـی گەیشـتووین، ئیتـر مەزهەبـی شـیعە وەک ناسـنامەی کلتووری دەوڵەتـی ئێران بوو بە گرنگترین کـۆدی جیۆکلتووری لە سیاسەتی دەرەوەیدا.

٢.٥. ناسنامەی شیعە و ئەوانی دی: سوننە

ئێـران وەک دەوڵەتێکـی شـیعە، پـێچەوانە دەبێـتەوە لەگەڵ دەوڵە سـوونیەکان. ئێـران، کاتێـک لە ڕۆژئـاوا لەگەڵ عوسـمانی سـوننە، لە باشـووری ڕۆژهەڵاتدا لەگەڵ ئیمپراتۆرییەتی مەغـۆلی سـوننە، لەباکووری ڕۆژهەڵاتیش لەگەڵ هانلکی ئۆزبەکی سـوننە هاوسێ بـوو. وەک ئەوەی نووسـەر ئەتـای ئاکـدەڤەلی ئۆغلـۆ ئامـاژەی پێکردووە(٣٩):

"دروسـتکردنی دەوڵەتـی سـەفەوی لە تەبریـز لەسـاڵی ١٥٠١، دەرکەوتنـی مێـژووی مـۆدێرنی ئێـرانە لە چوارچێـوەی پەیوەستبوون لەگەڵ ئاسیا. ناونـانی تورکسـتان وەک دەوڵەت لە ئاسـیای ناوەڕاسـت، شـەڕی مەزهەبـی نێـوان ئۆزبەکەکـان لە مەزهەبـی سـوننە و ئازەرییەکـان لە مەزهەبـی شـیعە، پچڕانـی پەیوەندی تورکستانی لەگەڵ ئێران لێکەوتەوە کە پێشتر ئەو دوو دەوڵەتە لە پەیوەستبوونی ئۆرگانیکیدابوون."

ئەم بـارودۆخە تەنهـا پەیوەسـت نەبـوو بە تورکسـتان، بەڵکـو پەیوەسـت بـوو بە پەیوەنـدی ئێـران لەگەڵ هەمـوو ئـەو دەوڵەتە سـوننیەکانی دەوروبەری. ئێـران بـۆ بڵاوبـوونەوەی ناسـنامەی شیعە لەگەڵ هەموو دەوڵەتە دراوسێکانی پێچەوانە بوویەوە(٤٠). ئەمە هەسـتی ئێرانییەکـانە لە بـارەی "دەورەدان لەلایەن دوژمنەکان"ەوە لە ئێستاشدا هەستی پێدەکرێت.

١.٢.٥. ئیمپراتۆریەتی عوسمانی/کۆماری تورکیا

"ئەوی دی" ی تەنانەت دوژمنی ناسنامەی شیعەی ئێرانی، بە تایبەتی دەوڵەتی عوسمانی بوو. چونکە عوسمانییەکان لە سەدەی شازدە دوای وەرگرتنی خەلافەت لە مەمالیکیەکان گەڕانەوە بۆ مەرکەزی جیهانی سوننەی ئیسلامی. لەهەمان سەردەم بڵاوبوونەوەی ناسنامەی شیعەی ئێرانی دەوڵەتی عوسمانی کردە "دوژمنێکی نەسازاو" لەگەڵ ئێران. لە ڕۆژگاری ئێستاشدا، ناکۆکییەکانی نێوان ئێران و عوسمانی ڕەنگدانەوەی هەیە لەسەر پێزانینی ڕۆشنبیران خەڵکی ئێران بەرامبەر دەوڵەتی تورکیا، بەهەمان شێوەش لەسەر پیزانینی ڕۆشنبیران خەڵکی تورکیا بەرامبەر دەوڵەتی ئێران. لە میانەی سەدەی بیستدا، بەهۆی کاریگەری لەگەڵ ڕۆژئاوا پاشەکشەی بابەتی ئایین، ناکۆکی نێوان شیعە و سوننە گۆڕدرا بۆ ململانێی نێوان تورک و فارس. ئەم گۆڕانکاریەش تەنها لەڕووی گۆڕانی ناوەکان بوو. هەروەک لەسەرەوە باسکراوە ناسیۆنالیزمی ئێرانی لەڕاستیدا لە سەر بنەمای تێگەیشتنی شیعەی ئێرانی بنیاتنراوە.

پاشەکشەی تورکیا لەخەلافەت، پێزانینی تورکەکانی لەبەرامبەر ئێران نەگۆڕی. ئەگەرچی لە سەرەدمی جەنگی سارد هەردوو دەوڵەت لە پاڵ یەکدابوون لە چوارچێوەی بلۆکی ڕۆژئاوا، بەڵام بێ متمانەیی نێوان هەردوو دەوڵەت بەردەوام بوو. لە میانەی سالانی (١٩٨٠) و (١٩٩٠)ەکان کاتێک تورکیا شۆڕشگێڕی سیاسی ئیسلامی لە ئێران وەک هەڕەشە دەبینی، ئێرانیش

ناسیۆنالیزمی تورکی، یەکێتی تورک و بیروباوەڕی جیهانی تورک، وەک هەڕەشە لەسەر یەکێتی خاکی خۆی دەبینی. لە تورکیا دوای ساڵی ٢٠٠٢ هاتنی پارتی داد و گەشەپێدان بۆ دەسەڵات ئاراستەی سیاسەتی خۆی بەرەو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گۆڕی و لە ناوچەکە چووە نێو ململانێ لەگەڵ ئێران.

٢.٢.٥. عەرەبستانی سعودی

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لەگەڵ پەراوێزخستنی ناسنامەی خەلافەت لە تورکیا، ئەمە ڕێگای کردەوە بۆ ئەوەی ئەو ڕۆڵە لەلایەن عەرەبستانی سعودی لە ئەستۆ بگیرێت. لە دەرئەنجامی ئەم دۆخە دوژمنایەتی عەرەب لە ئێران زیاتر بەرزبووەوە. دوژمنکاری عەرەب کە لە سەردەمی ڕەزا شای پەهلەوی دروستببوو، لەگەڵ هاتنی ڕژێمی ئیسلامی شیعە ئەم ڕوانگەیە زیاتر بەهێزبوو. لێرەدا بنەمای ئایدیای ئێران ئەوەیە کە بەرەو پێش بردنی بیرۆکەی ئیسلامی وەهابیزم لەڕاستیدا وەک سەرچاوە پەیوەست نیە بە ئایینی ئیسلام بەڵکو بۆ ئەوەیە کە عەرەبستانی سعودی ببێتە مەرکەزی کلتووری عەرەبی. بەدەربڕینێکی دی، ڕۆشنبیرانی ئێران وەها بیردەکەنەوە کە ئەمە وەک پرۆسەی بە عەرەبکردنی ئیسلام دەگیرێتە بەر. لەڕاستیدا بەهەمان شێوە دەتوانرێت بگوترێت ئێرانیش مەبەستی بە فارسکردنی ئیسلامە. ئەم بارودۆخە بۆ موسلمانانی تریش ڕاستە. بۆ نموونە، مەزهەبی حەنەفی تێگەیشتنی لێبوردەیی لە سەر بنەمای کلتووری لەگەڵ تورکە کۆچەرییەکان. بەکورتی،

ڕێبازی شیعیزم ناسنامەی نەتەوەی ئێران بە گونجاو دەبینێت، بەهەمان شێوەش وەهابیزم ناسنامەی نەتەوەی عەرەب لە عەرەبستانی سعودی بە گونجاو دەبینێت.

لە جیهانی ئیسلامیدا ئەگەر بەراوردی ناسنامە لە نێوان ئێران و عەرەبستانی سعودی بکرێت، زۆر بەجوانی دەتوانرێت لە روانگەی پێغەمبەر حەزرەتی موحەمەد جیاوازی ناسنامەی نێوانیان ڕوون بکرێتەوە. ئایدۆلۆژیای وەهابیزم، بەهۆی ئەوەی سەرچاوەی سەرەکی لە قورئان وەرگیراوە، سونەتەکانی پێغەمبەر وەک ڕیزبەندی دووەم لێکدەداتەوە. ئایدۆلۆژیای شیعەی ئێرانیش خۆی بە بەرگریکاری پەیامی نەوەکانی پێغەمبەر دەزانێت. واتە پێغەمبەر و بنەچەی پێغەمبەر لە پێشەوە دێن لە ئێران. دوو تێگەیشتنی جیاوازی بەسیاسیکردنی ئیسلام، واتە هاتنە کایەی ناسنامەی سیاسی دەوڵەتەکان بێ متمانییەکی سەختی زۆر قوڵی لە نێوان هەردوو نەتەوە پێکهێناوە. بۆ دەربازبوونی ئەمەش بەر لە هەر شتێک پێویستی بە دوورخستنەوەی ناسنامەکان لە سیاسەت و جێهێشتنی ئەم بابەتە بۆ زاناکان و کەسانی شارەزا و پسپۆر هەیە.

٣.٢.٥. پاکستان

سەرەڕایی بوونی پاکستان وەک دەوڵەتێکی سوننی، بەڵام پەیوەندی نێوان ئێران و پاکستان بە ئاراستەیەکی جیاوازی لە بەرەو پێشچووندایە. وەها بیردەکرێتەوە ئەمە چەند هۆکاری هەبێت. یەکەم، پاکستان بەدرێژایی مێژوو کەوتۆتە نێو حەوزەی

کلتووری ئێران. لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشدا ئەو دەوڵەتەی بە پاکستان ناونراوە لە باکووری ڕۆژئاوای هیندستان بە شێوەیەکی کلاسیکی ناوچەی نفوزی مەرکەزییەتی ئیمپراتۆریەتەکانی ئێران بووە. لە سەردەمی جیگیرکردنی ناسنامەی شیعە، لە پاکستان دەوڵەتی نوێی مەغۆل لە ژێر سەرکردایەتی (Zahirüddin Muhammed Babür) زاهیرەدین موحەمەد بابوور دروست دەکرێت. بەردەوامبوونی پێگەی ئەم دەوڵەتە تاو داگیرکردنی هیندستان لەلایەن بەریتانیاوە ئەم دەوڵەتە زمانی فارسی وەک زمانی فەرمی دەوڵەت بەکاردەهێنێت. بە گوزارشتێکی دی، لە ناوچەکە زمان و کلتووری ئێران زەمینەسازی کرد بۆ دورستبوونی پەیوەندی و نزیکایەتی لە نێوان هەردوو دەوڵەت.

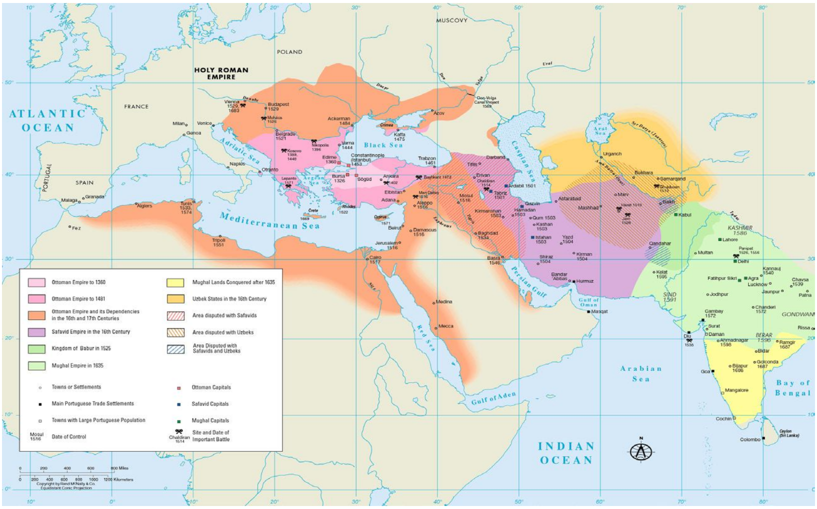

نەخشەی جیهانی ئیسلامی لە سەدەی شازدەهەم

(Kaynak: https://ballandalus.wordpress. com/2013/12/14/map-of-gunpowder-empires-ottomans-safavids-and-mughals-ca-1600/)

دووەم، کاتێـک بـاس لە ناسـنامەی شـیعە و سـوننە دەکرێـت، لەڕاسـتیدا بـاس لە ناسـنامەی سیاسـی دەکرێـت. لەبەر ئەوە هەنـدێک جـار لە روانـگەی کلتـوورییەوە هەنـدێک جـاریش لە روانـگەی بەرژەوەنـدییە سیاسـییەکان بەکاردەهێنرێت. یـانیش بە پـێچەوانەوە ناسـنامە کلتوورییەکـان لە بەرامـبەر قەیـرانە سیاسـییەکان سـەریهەڵداوە. وەهـا بیردەکـرێتەوە لە بـارودۆخی ئێـران بـوونی هەردووکیـان دروسـت بێـت، لە دەرئەنجامـدا ناسنامەی شیعەی ئێرانی ڕووداوێکی سیاسییە. بەهەمـان شێوە، ئێران لەلایەکەوە لەگەڵ عوسمانییەکان لەلایەکی تریشـەوە لەگـەڵ ئۆزبەکیەکـان لە پێنـاو ئاییندا لەشـەڕ دابـووە، بەپێـی دوایـن شـیکردنەوە بـابەتی سـەرەکی بەرژەوەنـدییە سیاسـییەکانن. لەم ڕوانگەیەوە کاتێـک سـەیری پەیوەنـدی نێوان ئێـران و پاکسـتان، پێزانینییان بەرامبەر بەیەکتر دەکرێت، ئۆزبەکەکان کە هـاتن بۆ بـاکوور دەوڵەتـی تەیموریەکـانی لە ئاسـیای ناوەڕاسـت کۆتـای پێهێنـا، نەوەی تەیمـور بـابور بابریـان لە ئاسـیای ناوەڕاسـت دەرکرد. لەشەڕی ئۆزبەکەکان لەگەڵ دەوڵەتـی سـەفەوی ئێرانـی، بە شـێوەیەکی سروشـتی بـابور بـوو بە هاوپەیمـانی ئێـران. کـوژرانی ئـۆزبەک خـان لە شـەڕی لەگەڵ سـەفەوییەکان وەک تـۆڵەکردنەوە لەلایەن بـابورەوە لێکـدەدرێتەوە. بەکـورتی لە روانـگەی ڕووداوە سیاسـییەکان پاکسـتان لەو سـەردەم نـاوی دەوڵەتـی مەغـۆل لەگەڵ ئێرانـی شـیعی پەیوەنـدییەکان بەشێوەی ئەرێنـی دەسـتیان پێکـرد. هەردوو دەوڵەت لە رێـگەی شـاری قەنـدەهارەوە لەگەڵ بـوونی تۆمـارکردنی هەڵاوێردنـی شـەڕەکان بە شـێوەیەکی گشـتی خەڵکـی هەردووو دەوڵەت بە ئەرێنـی

هەستیان بەیەکتری کرد. کاتێک ڕێگە نەدرا بە تێپەڕبوونی حاجیەکان کە لە تورکستانەوە هاتبوون بە خاکی ئێران، بەڵام ئەو حاجیانەی لە دەوڵەتی مەغولەوە هاتبوون بە ئاسودەیی بە خاکی ئێران دەیانتوانی تێپەڕبن.

سێیەم، هۆکاری بوونی ئەرێنی پەیوەندی نێوان ئێران و پاکستان و هەستی بەرامبەریەتی، لەوانەیە گەشەپێدانی کلتووری یەکترقبوڵ کردنی موسلمانەکانی هیندستانی بێت. لە مێژوودا موسلمانە هیندییەکان، واتە پاکستانی ئەمڕۆ، دەسەڵات لە بەرامبەر ئەو موسلمانە شیعیانە و بوزییە هیندییەکان کە لە ژێر دەسەڵاتی دەژیان، جیاکارییان بەرامبەر بەکارنەهێنراوە. لە ڕۆژگاری ئێستا هەندێک لە گروپە توندڕەوەکان هەلوێستی خراپ لەبەرامبەر کەمینەی شیعە دەنوێنن، بەڵام لەسەر ئاستی دەوڵەت پاکستانیەکان هەم لەگەڵ ئێران هەمیش لەگەڵ شیعەکان پەیوەست دەبێت. بۆ نموونە، بەپێی ڕاپرسییەکی ڕۆژنامەی واشنتۆن پۆست کە لە ساڵی ٢٠١٣ بڵاوکراوەتەوە، پاکستانیەکان تاکە گەلن لە جیهان بە ڕێژەی لە ٧٦٪ خەڵکەکەی لە بەرامبەر ئێران هەلوێستی ئەرێنییان هەیە[٤١].

لە ڕاگەیاندنی کۆماری ئیسلامی پاکستان لە ساڵی ١٩٤٧ تا ئەمڕۆ، پەیوەندی باشی نێوان ئەم دوو دەڵەتە وەک بابەتی سەرەکی دەردەکەوێت. بەهۆی ئەوەی ئێران یەکەم دەوڵەت بوو کە دانی بە پاکستان دانا، لە بەرامبەردا پاکستانیش یەکەم دەوڵەت بوو دانی نا بە کۆماری ئیسلامی ئێران لە ساڵی ١٩٧٩. ئەمڕۆ ئەو خاڵەی پێی گەیشتووە ئەوەیە، شیعەکان لەگەڵ ئێران،

وەهابییەکان لەگەڵ عەرەبستانی سعودی پەیوەندیەکانیان بەرەو پێش دەبەن، لە ڕاستیدا پاکستان دەتوانێت ڕۆڵێکی نێوەندگیری بگێڕێت لە جیهانی ئیسلامی لە نێوان ئەم دوو، سێ بەرە جیاوازە.

٤.٢.٥. ئەفغانستان

خاکی ئەمڕۆی ئەفغانستان بە درێژایی مێژوو، یان ڕاستر لە پێنج سەد ساڵی دواییدا، لەباکووردا ناوچەی کاریگەری ئۆزبەکیەکان، لە باشووردا ناوچەی کاریگەری دەوڵەتی مەغۆل و لەڕۆژهەڵاتیشدا ناوچەی کاریگەری ئێرانی بەردەوامی پێدراوە. وەک گروپی ئیتنیکی و ئاینی ئەوانەی لە ئەفغانستان دەژین؛ پەشتونیەکان لەگەڵ پاکستان، لە باکووردا تاجیکیەکان و ئۆزبەکیەکان لەگەڵ تورکمانستان بەها هاوبەشەکانی خۆیان بەشدەکەن. لە ڕۆژهەڵاتی وڵاتدا هازارییەکان لەگەڵ ئێران شیعەی ئیسلامی وەک بەهای هاوبەش بەشدەکەن. لەبەر ئەم جۆراوجۆری ناسنامەی ئەفغانستان شیکردنەوەی پێزانینی ئێران لە ئەفغانستان قورسە. بەڵام لەبەر هۆکاری مێژوویی و ناسنامەی ئاینی، ناوەندێتی هیرات لە باکووری ئەفغانستان، وەک پاشکۆی ئێران لە ئەفغانستان لێکدەدرێتەوە. ناوچەکانی تری وڵات لە سوننەکان پێکدێت.

لە ڕووی گروپی ئیتنیکیەوە سوننەکان لە باکووردا "تاجیک و ئۆزبەکیەکان" و لە ڕۆژهەڵاتی باشوریشدا "پەشتونیەکان" دابەشکراون. پەشتونیەکان کە دەوڵەتی پاکستان پشتگیریيان

دەکات بۆ دروستکردنی بالانس لەگەڵ ئەوانەی لە باکوردان، بە تایبەتی تاجیکییەکان کە ویستیان بە ئاراستەی دەوڵەتی ئێرانە. لەو سێگۆشەیەی "پەشتون – تاجیک – هازار" کە ناسنامەی ئەفغانستانیان پێکهێناوە، دوانیان ئێران بە دەوڵەتێکی ئەرێنی هەلدەسەنگێنن. لە دەرئەنجام، وەگەڕخستنی کۆدەکانی جیۆکلتووری سیاسەتی دەرەوەی ئێران بە ئاراستەی ئەفغانستان هەم ناسنامەی بەر لە ئیسلام ئێران/فارس هەمیش ناسنامەی شیعی لەپێشەوە دێن. ئەم دوو فاکتەرە کاریگەرە روانگەی تاران لە ئەفغانستان وەک پێگەی کۆدی جیۆکلتوور بەردەوامی پێدەدرێت. نووسەر ئاکدەڤەلی ئۆغلۆ، بەجەختکردنەوە لەسەر شیعەگەری لە سیاسەتی دەرەوەی ئێران و کلتووری فارس بەیەکەوە ئەمانە دیاریدەکات(٤٢):

"لەگەڵ کۆکردنەوەی سەدەکان، بە قورسی بەدەستهێنانی بەرهەمەکانی فارس لە ئەدەبیاتی شیعە و دەرئەنجامی بە ئێرانیکردنی شیعە، زمانی فارسی و کلتووری فارس نیمچە پیرۆزییەکی بەدەستهێنا بۆ شیعە. لەبەرئەوە هیچ ناکۆکیەکی ڕاستەوخۆ نابینرێت لە نێوان سیاسەتی دەرەوە و ئایدۆلۆژیای ئێران. جیاکردنەوە ئاسان نیە لە نێوان ئاراستەی شیعیزم لە سیاسەتی دەرەوە لەگەڵ ئاراستەی کلتووری فارس لە سیاسەتی دەرەوە. لەگەڵ ئەوەشدا بوونی زۆری تاجیکیە سوننەکان لەناو کلتووری فارس یان قسەکردن بە زمانی فارسی لەگەڵ موسلمانەکانی جیاوازە، ڕۆڵ گێڕانی ئەم بیروباوەڕەش ڕوون و ئاشکرایە، بەلام لە جیاتی ئەوەی ئەم هەلوێستە وەک ناسیۆنالیزمی فارسی بێت، هەستی گرنگیبوونی

کلتووری فارسی لەنێو شیعەدا زیاتر هەستی پێدەکرێت."

ڕێبـــازی شـــیعەگەری و کلتـــووری فارســـی وەک دوو پـــایەی سـەرەکی سیاسـەتی دەرەوەی ئێـران لە ئەفغانسـتان هاوشـانی یەکتـــرن، لە نمـــوونەی لە ســـەر بنەمـــای ئـــەو شـــیکردنەوەی سـەرەوە دەوڵەتـانی نـوێی ئاسـیای ناوەڕاسـت لە سـەر بنەمـای ناسنامەی شیعە دیاریدەکرێن.

٥.٢.٥. تاجیکستان

کاتێک پەیوەندی ئێران لەگەڵ ئەو دەوڵەتە موسـلمانە سوننانەی کە لە یەکێتی سۆڤیەتی جاران جیابوونەوە لەروانگەی ناسنامە هەڵسـەنگاندنی بـۆ دەکرێـت، پێویسـتە مـانەوەی ئەو دەوڵەتـانە لەژێر نفوزی رووسیا بۆ ماوەیەکی درێژ وەک وڵاتی داگیرکراو لەبیر نەکرێت. ئەو سـەردەمەش نزیکەی (١٠٠) بۆ (١٥٠) سـاڵی لەخۆگرتبـوو، ئەو دەوڵەتـانە یـانیش بە دەربڕینێکـی گونجـاوتر گەلانـی ئەو کۆمەڵگایـانە، بەدابڕینیـان لە هاوسـێیەکانی باشـوور، بە بـــاکوورەوە لکێنـــران. بە تـــایبەت بە درێژایـــی (٧٠) ســـاڵی سەردەمی سۆڤیەت لەنێوان ئەو گەلانە و ئێران پەردەی ئاسنین بـــوونی هەبـــووە. لەکـــاتی ڕووخـــانی یەکێتـــی کۆمارەکـــانی سۆسیالیسـتی سـۆڤیەت، ئەمـانە هەریەکەیـان بـوونە ئەکـتەری سـەربەخۆ، ئەو دەوڵەتانە لەگەڵ ناسـنامەی نوێ سـەریان هەڵدا. بەواتایـــەکی دی، دەوڵەتـــانی یەکێتـــی ســـۆڤیەت بەهـــۆی دووربوونیـــان لە بەشـــکردنی بەهـــا هاوبەشـــەکانی جیهـــانی ئیسـلامی، بەهەمـان شـێوە پێزانینـی دوژمنکاریشـیان دووربـووە.

ئەمەش بەو واتـایە دێـت پەیوەنـدی ئەو دەوڵەتـانە لەگەڵ ئێـران، هەرچۆنێک بێت لە سفرەوە واتە بە شێوەیەک کە پاکبکرێتەوە لە گومانەکـان لە لاپەڕەیەکـی نوێـوە دەسـتی پێکـردەوە. هەرچۆنێک بێـــت دەربـــڕینەکە بەکاردێـــت، چـــونکە پشـــتگیرییە کۆنەکـــان، وەبیرهێنـــانەوەی یـــادەوەری مێـــژووی ســـەرلەنوێ هەســـتی بەرامبەربوون پێکدێنێت. دووبـارە زمـان و ناسـنامەی ئیتنیکی کە لە سـەردەمی یەکێتـی سـۆڤیەت زیـاتر لە پێشـەوە دەردەکەوتـن، گـــرنگن لە پێکهێنـــانی ئەم پێـــزانینە نـــوێیە. لەبەرئەوە، لێـــرەدا جیـــاکردنەوەی تاجیکســـتان لە دەوڵەتـــانی دیکـــەی ئاســـیای ناوەڕاست دەربڕینێکی دروستە.

تاجیکسـتان، لە ئاسـیای ناوەڕاسـت زۆرتـرین کـاریگەری ئێرانـی پێوە دیارە. لە ڕووی زمانەوە، زمانی تاجیک دەچێتە نێو گروپی زمـانی فارسـی. کاتێـک تاجیکسـتان وەک ئیتنیـک و زمـان وەک پـارچەیەکی جیهـانی فارسـییە، وەک ئـایینیش بەشـێکە لە جیهـانی تورکســتان. تاجیکەکـانیش وەک فارســەکان خۆیـان لە ڕەگەزی ئاری هەژماردەکەن. لەڕاستیدا هەم لە روانگەی زمـان هەمـیش لە روانگەی ئیتنیک تاجیکەکان و فارسـەکان لەهەمـان ڕەگوڕیشـەوە دێن.

لە سەردەمی سۆڤیەت بەهۆی ئەوەی ڕژێمـی دەوڵەت لە ئەتـایزم سـەرچاوەی گرتبوو لە تورکسـتان ناسـنامە ئـایینیە هاوبەشـەکان چەوسێنرانەوە. ئەمەش گەورەتـرین زیـان بـوو کە بەر بە یەکێتـی جوگرافیای تورکسـتان کەوت. ئیتـر نـاوچەکە هەمـووی وەک یەک ناســـنامە نـــیە، بەڵکـــو دابەشـــبوو بەســـەر پارچەکـــان و وەک

ناسنامەی ئیتنیکی جیا جیا بەردەوام دەبێت. لە دوای یەکێتی سۆڤیەت بوونی دەوڵەتە تورکەکانی وەک ئۆزبەکستان، قرقیزستان، تورکمانستان و کازاخستان ناسنامەی تورکیایان بەهێزکرد، ئەمەش وایکرد تاجیکستان بە ئاراستەی ئێران بڕوات. بە تایبەتی لە روانگەی قۆناغی بنیاتنانی ناسنامە لە ئاسیای ناوەڕاست ڕکابەری نێوان تاجیک و ئۆزبەک بەرچاودەکەوێت. لەبەرئەوە ناسنامەی نەتەوەی تاجیک لە سەر بنەمای "ئەوی دی"ی ناسنامەی نەتەوەی ئۆزبەک/تورک بنیاتنراوە. لە ساڵی ١٩٩١ تاجیکستان خۆی پێناسەکرد لەروانگەی زمان و کلتووری فارسی. لە ئالای تاجیکیشدا ڕەنگەکانی سەوز، سپی و سوور بەکارهێنراون کە ئەم ڕەنگانە لەدێر زەمانەوە لەلایەن دەوڵەتانی ئێران/فارس بەکارهاتووە.

ئالای پەسەندکراوی ساڵی ١٩٩٢ی تاجیکستان

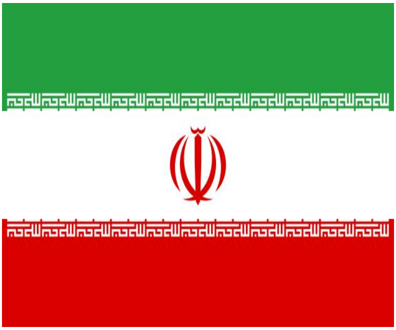

ئالای نیشتیمانی کۆماری ئیسلامی ئێران

لە ساڵانی یەکەمی سەربەخۆیدا، لە قۆناغی بنیاتنانی دەوڵەت نەتەوەیی تاجیک، دوشەنبە بۆ ئەوەی لە وڵات ناسنامەی تاجیکی و بە تایبەتیش زمانی تاجیکی لە بەرامبەر زمانی ڕووسی و ئۆزبەکی بەهێزبکات پێویستی بە هاوپەمانێک بوو لە

دەرەوە. ئەم هاوپەیمـــانەش بە سروشـــتی ئێـــران بـــوو، لەبەر هاوبەشـــی و لەیەک نزیـــک بـــوونی زمانیـــان. لەســـاڵی ١٩٩٢ دامەزراوەی زمانی کۆماری سۆسیالیستی سۆڤیەتی تاجیکستان پەسەندی ئەوەی کرد کە زمانی تاجیکی و زمانی فارسی وەک یەک پێناسە بکرێن. بە شێوەیەکی فەرمی تاجیکستان خۆی وەک بەشـێک لە جیهـانی فارسـی پێناسـەکرد. تاجیکسـتان لەگەڵ ئەفغانستان بەیەکەوە لە ساڵی ١٩٩٢ لە بەرامبەر دروستکردنی بیـرۆکەی یەکێتـی دەوڵەتـانی تورکزمـان (ئەو دەوڵەتـانەی بە تورکی قسە دەکەن) چوونە نێو پلاتفۆرمی یەکێتی دەوڵەتانی زمانی فارسی. لەڕاستیدا لەم بابەتەدا بارودۆخی تاجیکستان، بە کازاخســتان دەچوێنرێــت. حکــومەتی کازاخســتان لەپێنــاو کەمکـردنەوەی کـاریگەری رووسـیا و بەهێزکردنـی کازاخسـتان ڕەهەندی تورکیا و جیهانی تورکی بەکاردێنێت.

کازاخستان خۆی زیاتر لەنێو چەمکی جیهانی تورک دەبینێتەوە، تاجیکستانیش لە چوارچێوەی جیهانی فارسی، لە وڵاتێکی بێ بایەخی سنووری لە جیهانی یەکێتی سۆڤیەت بوو بە دەوڵەتێکی گرنـگ و پڕبـایەخ لە جیهـانی ئێران/فارسـی. هەروەک گفتوگـۆی گۆڕینی ئەلفوبێی سیریلی بۆ ئەلفوبێی لاتینی لە کازاخستان و دەوڵەتـانی دیکـەی تـورک لەدوای یەکێتـی سـۆڤیەت بە ئامـانجی هەم دەربازبوون لە کاریگەری زمانی ڕووسی هەم خێراکردنی یەکبوون لەگەڵ تورکیا هەمیش بەهێزکردنی ناسنامەی نەتەوەیی ڕوویـدا، لە تاجیکسـتانیش بەهەمـان شـێوە گفتوگـۆی گـۆڕینی ئەلفوبێی سیریلی بۆ ئەلفوبێی عەرەبی ڕوویدا. لەم بابەتەدا ئەو مامۆستا ئیرانییانەی فێری زمانی عەرەبی کرابوون، کاریان کرد

بۆ ئەوەی لەرێگەی دەستەبەرکردنی بنەمای زمانی فارسی و چاپەمەنی ڕۆڵێکی یارمەتیدەر ببینن. بە کورتی ئەگەر بەردەوام بین لە بەراوردکردنی شوێنی کازاخستان لەگەڵ شوێنی تاجیکستان وەک چۆن کازاخستان دەکەوێتە ناوەڕاستی جیهانی ڕووسی لەگەڵ جیهانی تورکی، تاجیکستانیش لە ناوەڕاستی جیهانی ڕووسی لەگەڵ جیهانی فارسی دەبینرێت. هەروەک چۆن کازاخستان کاردەکات بۆ دروستکردنی بالانس لە نێوان کاریگەری کلتووری ڕووسی لەگەڵ جیهانی تورکی، تاجیکستانیش کاردەکات بۆ دروستکردنی بالانس لە نێوان کاریگەری کلتووری ڕووسی و جیهانی فارسی.

تاران یەکەم دەوڵەت بوو کە دانی نا بە سەربەخۆی تاجیکستان و یەکەم دەوڵەتیش بوو نوێنەرایەتی خۆی لە وڵاتەکە کردەوە. لەهەمان کاتدا بالیۆخانەی تاجیکستان لە تاران یەکەم نوێنەرایەتی تاجیکستان بوو کە لە دەرەوەی جوگرافیای یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو بکاتەوە. ئەم بنەما هاوبەشە لە ڕووی بوونی پێزانینی ئەرێنی گرنگە. بە تایبەتی لە ڕووداوی یەکەم دانپێدانان ئاماژەیەکی بەهێزە لە نیازپاکی دبلۆماسیدا. بۆ نموونە، لە دوای ڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت یەکەم دەوڵەت کە دانی نا بە سەربەخۆیی دەوڵەتە تورکەکان، وڵاتی تورکیایە. هەمان بارودۆخ بابەتی سەرەکیە لە سەر ڕوانگەی ئێران بۆ تاجیکستان.

لەڕووی جوگرافییەوە هیچ سنوورێکی وشکانی لەنێوان ئێران و تاجیکستان نییە، بەهۆی نەبوونی سنووری وشکانی بە شێوەیەکی گشتی بوونی هەستکردن بە هەڕەشە فاکتەری

ڕێگریکردنە. چونکە لە سیاسەتی دەرەوەی وڵاتە دراوسێییەکاندا بارودۆخی هەڕەشەی بەرامبەر بەردەوام لە گۆشەیەک دەوەستێت. لەبەر نەبوونی سنووری هاوبەش لەنێوان ئەو دوو وڵاتە هەڵوێستی ئەرێنی دوشەنبە لە بەرامبەر ئێران بەهێزدەکات. هەروەها ئێران لە چوارچێوەی دروستکردنی یەکێتی دەوڵەتانی فارس زمان لە نێوان ئێران، تاجیکستان و ئەفغانستان پەیوەندی نزیکی خۆی لەگەڵ تاجیکستان دروستدەکات. لە ئەفغانستاندا وەک ئایدۆلۆژیا تالیبان وەک ڕکابەری ڕژێمی ئیسلامی ئێران لە ئەنجامی دەستوەردانی ئەمریکا لە دەسەڵات دوور خرایەوە، کاریگەری ئێران لە ئەفغانستان ڕۆژ دوای ڕۆژ لەبەرزبوونەوە دایە. ئێران لە هەرسێ دەوڵەتی فارس زمان بەهۆی توانای ئابووری و ئەزموونی ئەرێنی دەوڵەتداری وەک برا گەورە دەرکەوتووە. لەبەرئەوە کاتێک لە جیهانی شیعە کۆدەکانی جیۆکلتووری سیاسەتی دەرەوەی ئێران لە ڕۆژئاوا لەپێشەوە دێن، لە ڕۆژهەڵاتیش جیهانی فارسی لە پێشەوە دێت.

لە دەرئەنجام، تاجیکستان لە ئاسیای ناوەڕاستدا هاوپەیمانی سروشتی ئێرانە. پەیوەندییە دوو لایەنەکانی نێوان ئەم دوو دەوڵەتە لەلایەن بیرۆکراتە ئێرانیەکان بە ستراتیجی پێناسە دەکرێت[٤٣]. هەروەک (Hayder Aliyev) حەیدەر ئالییڤ سەرۆکی ئازەربایجان لە بارەی تورکیا و ئازەربایجان وتوویەتی "یەک میللەت دوو دەوڵەت"، بەهەمان شێوە سەرۆک کۆماری پێشووی ئێرانیش لە بارەی ئێران و تاجیکستان بەو جۆرە گوزارشتی لێکردووە "ئێران و تاجیکستان گیانێکن لە دوو جەستە".

٦.٢.٥. تورکستان/ دەوڵەتی تورک لە ئاسیای ناوەڕاست

"تورکستان" بە نیشتیمانی تورکەکان دەزانرێت، لە ئێستاشدا ئەو ناوچەیەی بە ئاسیای ناوەڕاست ناونراوە، بە درێژایی مێژوو هەمیشە وەک "ئەوی دی"ی ناسنامەی بووە. لە پێنج سەد ساڵی دوای جێگیربوونی ناسنامەی تورک لە ناوچەکە و ئەو ناسنامەیە لە دژی ئێران/سەفەوی/قزلباش بەشداربووە لە ناساندنی، لە کۆتایی سەدەی پازدە لەگەڵ دابەشبوونی دەوڵەتی سوپای زێڕین (١٢٥٦ - ١٤٦٦) ئۆزبەکەکان بە کۆچکردن لە باکوورەوە لەم ناوچەیە حاکمیەتی خۆیان دروستکرد. لە باڵی ڕۆژهەڵاتی سوپای زێڕین، بڵاوبوونەوەی ئۆزبەکەکان وەک هێزی سەرەکی لە ناوەندێتی جیهانی تورک بە ئاراستەی سنوورەکانی دەرەوە کۆتا تەوژمی تورکەکانە. کاتێک لە ناوچە کۆچەرییەکان خانە کازاکییەکان (١٤٦٦ - ١٨٤٨) دەسەڵات دەستەبەر دەکەن، لە ڕۆژهەڵاتدا خانە ئۆزبەکەکان (Hiva) هیڤا (١٥١٢ - ١٩٢٠)، (Buhara) بوهارا (١٧٥٣ - ١٩٢٠) و (Hokand) هۆکاند (١٧١٠ - ١٨٧٦) دەسەڵاتیان جێگیرکرد. لە سەدەی هەژدە و نۆزدە لەگەڵ دەست بەسەرداگرتنی ناوچەکە لەلایەن رووسیا، ناوچەکانی خانە ئۆزبەکەکان لە ئەیالەتی دەشتەکان، لە شوێنی خانە ئۆزبەکەکان ئەیالەتی تورکستان دروستکرا.

لە ناوچەی نێوان ڕووبارەکان (بلاد ما وراء النهر)، لە سەدەی یەکەمی ئیسلامەوە تا ئێستا تەقالیدی سوننی بەهێزە. تەنانەت لە جیهانی عەرەبیدا لە ڕووی فیقهو و باوەڕ دا لە بەرامبەر شیعە بنیاتنەرانی ڕێبازی سوننەگەری ئەبو حەنیفە و ئەبو مەنسور ماتوریدی لە ئاسیای ناوەڕاستەوە دەرکەوتووە. لەبەر ئەم

هۆکارە، وەک سەلجوقی و عوسمانییەکان لە پێشتر لە ناوچەکە ڕۆیشتبوون، ئۆزبەکەکان خۆیان بە شێوەیەکی بەهێز لەگەڵ ناسنامەی سوننە پێناسەکرد و لەگەڵ شیعەکان دەستیان کرد بە جەنگ. بۆیە، دەوڵەتی ئێران بووە "ئەوی دی"ی دەوڵەتی ئۆزبەک، کلتووری تاجیک/فارسی بوو بە "ئەوی دی"ی کلتووری ئۆزبەک/تورکی.

شەڕی ئۆزبەکەکان لەگەڵ سەفەوییەکان شوێن دەگرێت لەنێو داستانی هەموو گەلانی تورکستان. سەرلەنوێ دەرکەوتنی ئەو داستانانە لە قۆناغی بنیاتنانی ناسنامەی میللی، پێزانینی "ئەوی دی" تورکستان – ئێران سەرلەنوێ دروست دەبێتەوە. لەبەرئەوە کاتێ ناسنامەی میللی دەوڵەتانی ئاسیای ناوەڕاست بەهێزدەبن، پیزانینی ئەوانیش بۆ گریمانەی گۆڕانکاری زیاتر دەبێت، ئۆزبەکستان لە پێشەوەی هەموو ئەو دەوڵەتانەوە دێت.

ئۆزبەکستان هەم لەبەر دراوسێیەتی لەگەڵ تاجیکستان هەم لەبەر هۆکاری یادەوەری مێژوویی و جگە لەوەش لەبەرهۆکاری نیگەرانی ڕژێم پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئێران بە وریاییەکی زۆرەوە بەردەوامی پێدەدرێت. ئەگەر لە ڕووی هێزی ئۆزبەکستان بیربکرێتەوە لە ناوچەکە، یاسای "ناسنامە بەهێزەکان 'ئەوی دی' ی بەهێز دەبێت" لێرەدا جێبەجێدەکریت. دەوڵەتانی تری تورک "کازاخستان، قرقیزستان و تورکمانستان ڕەفتاری دژایەتیان بۆ ئێران نەرمترە. هۆکاری ئەمەش، تورکمانەکان لەگەڵ ئێران جەنگان لەژێر سەرکردایەتی خانی هیڤادا کە ئۆزبەکەکان خاوەنی سەروەری بوون، قرقیزییەکانیش لەگەڵ ئێران شەڕیانکرد لەژێر سەرکردایەتی خانی هۆکاند کە

ئۆزبەکەکان خاوەن سەروەری بوون. هەریەکە لە تورکمانەکان و قرقیزییەکان بەقەد ئۆزبەکەکان خاوەنی بنەما و دابونەریتی دەوڵەت نین. لەلایەکی ترەوە کازاکیەکان لە شەڕی بەردەوام دابوون لەگەڵ خانە ئۆزبەکەکان لەباشوور لەسەر خاکی خانەکانی کازاخستان لە دەشتەکان. تەنانەت لە سەرچاوەی مێژووییەوە دەزانرێت شاکانی سەفەوی ئێرانی هاوپەیمانیان لەگەڵ خانەکانی کازاخستان کردووە لە دژی ئۆزبەکەکان.

ئەگەر لەنێو ناوچەی تورکستان سەیری ناسنامەکان بکرێت، هەریەکە لە کازاکییەکان، قرقیزییەکان و تورکمانەکان، ئۆزبەکەکان وەک "ئەوی دی"ی خۆیان دەبینن. ئەم سێ گەلەش ناوی (Sart) سارت لە ئۆزبەکەکان دەنێن. بۆ نموونە، وتەیەکی کازاکی دەڵێت " کازاک – قرقیز لەدایک بووە، کێ لە سارت - ئۆزبەک لە دایک بووە؟". لێرەدا بەکارهێنانی وشەی "سارت" وشەیەکی بەسوک سەیرکراوی ئۆزبەکە. ئەگەر سەیری مێژووی وشەی سارت بکرێت، لەدێر زەمانەوە، بۆ نموونە لە سەردەمی تەیمور وشەی "سارت" لەگەڵ وشەی "فارس" وەک یەک مانا بەکاردەهێنرا. ئەمەش بەواتای ئەوە دێت کە هەریەکە لە کازاک، قرقیز و تورکمانەکان وەهایان دەبینی کە ئۆزبەکەکان بە فارسیکراون. لەژێر ڕۆشنایی پیزانینی ئۆزبەک وەک "ئەوی دی"ی کازاک، قیرقیز و تورکمانەکان ڕەفتاری دژایەتی ئیران – توران یانیش ئێران – تورکستان دەردەکەوێت.

بە شێوەیەکی گشتی لە ڕابردوودا کاتێک کازاکەکان لە دەشتەکان، قرقیزییەکان لە چیاکان، تورکمانەکانیش لە بیانەکان

بە شێوەی کۆچەری دەژیان، ئۆزبەکەکان لەشارەکان دەژیان. جگە لەوەش ئۆزبەکەکان خەریکی بازرگانی بوون، ئەوانی تر بەسوک سەیری بازرگانییان دەکرد. چونکە ئەو کەسە یان خەڵکەی خەریکی بازرگانییە وەک فێلباز، بەرژەوەندخواز و درۆزن دەبینرا. هەم شار هەم بازرگانی جیاوازی قوڵی لەنێوان ئۆزبەکەکان و ئەوانی دی بەجێهێشت. ئەگەر لەلایەن ئۆزبەکەکان سەیربکرێت، شار واتای شارستانیەت و کلتوور دەدات، بازرگانیش مانای ڕەوشت و ئەدەب بوو. لەڕاستیدا لەلایەن ئەو ئێرانییانەی خەریکی بازرگانی بوون، شار و بازرگانی بەهەمان واتا دێت. ئەگەر لە روانگەی ئیپستمۆلۆژەوە سەیری شار بکرێت، وەها دەزانرێت وشەی شار لە وشەی شا وەرگیرابێت. ئێرانیەکان لە کۆنەوە ناوی "ئێرانشار" بۆ دەوڵەتەکانی خۆیان بەکاردەهێنن.

لە بەرئەم هۆکارانە پێزانینی بەرامبەر لە نێوان ئێران و ئۆزبەکستان بەنەرێنی دەبینرێت لەبەر ڕەفتاری دژبەیەک لە نێوان شیعە و سوننە، زیاتر لە ناسنامەکان ورد بینەوە ئێران و ئۆزبەکستان وەک لانکەی شارستانیەتی شار لەپاڵ یەکتر رادەوەستن. لە نێوان هەردوو نەتەوە "زمانی شار" ی هاوبەش بوونی هەیە. ئەگەر لەلایەن دەوڵەتەکانی دیکەی تورک دوژمنکاری ئێرانی بەدی نەکرێت، لە روانگەی شارستاینەتی کۆچەرییە تورکەکان ئێران هەمیشە وەک "ئەوی دی" دەبینرێت. لەبەر ئەم گۆڕانکارییانەش ئێران لە سیاسەتی دەرەوەیدا لە ناوچەکە ئەولەویاتی جیۆپۆلیتیک زیاتر کە کۆدەکانی جیۆکلتووری پێناسە دەکات.

٧.٢.٥. کورد

لە نـاوچەکەدا بـوونی پێکهـاتەی دەوڵەت/ نەتەوەی کـورد بەدی ناکرێت. بەڵام هەرێمی کوردستانی عێراق لەگەڵ بوونی کورد لە تورکیـا، سـوریا و ئێـران لەبەرچـاو بگیردرێـت، گرنگـی ئەم کۆمەڵگەیە لە پێزانینی ئێران دەردەکەوێت. هەروەهـا پێویستە لە ڕووی مێـژووییەوە ئامـاژە بە بەهێزبـوونی ناسـنامەی سـوننەی کـوردە بکرێـت. کاتێـک بەراوردی نێـوان عوسـمانی و ئێـران دەکرێـت، عوسـمانیەکان بـۆ کەمکـردنەوەی کـاریگەری و چالاکیەکـانی شـیعە/عەلەویە تورکەکـان بەکارهێنـانی کـوردە سوننەکان ڕاستیەکە. بەپێی گوزارشتی نووسـەر (Bekir Biçer) بەکـر بـیچەر، قەدەری یەکگرتـووی کوردەکـان لەگەڵ دەوڵەتـی عوسـمانی لە سـەردەمی "یـاڤوز سـولتان سـەلیم"دا بـوو. لەو سـەردەمە عوسـمانیەکان لە بەرامـبەر سـەفەویەکان و تورکمـانە عەلەویەکـان لەگەڵ کـوردە سـوننەکان هاوپەیمانییـان بەسـت. لە شەڕی چاڵدێرانی ساڵی ١٥١٤ دەوڵەتی سەفەوی شکستی هێنا و سـەفەویەکان تـا چیاکـانی زاگـرۆس کشـانەوە. بە گـوێرەی بۆچـوونی نووسـەر مەهـدی ئیلهـان، سـولتان سـەلیم: "بـۆ کۆکردنەوەی نـاڕێکی میرەکـان و فەرماندەکانی ناوچەکـانی ژێـر دەسەڵاتی عوسمانی لە دەریاچەی ئورمیە تا ڕۆژئـاوای مەلاتیا، میـری نـاوچەی بەدلـیس مەلا ئیدریسـی بەدلیسـی نـارد بـۆ ناوچەکـانی ڕۆژهەڵاتـی ئەنـادۆڵ. لەو دەرئەنجـامی ڕێککـەوتنی مەلا ئیدریسی بەدلیسی، ئاغاکانی ناوچەکە هاتنە ژێر دەسـەڵاتی دەوڵەتـی عوسـمانی. لەگەڵ مەلا ئیدریسـی بەدلیسـی هەریەکە لە میرنشـینەکانی ئیرمـی، ئێسـنی، سـۆران، سۆسـون، بەدلـیس،

ئامێدی، حەسەن کێف، هیزان و ئۆمەریە حاکمیەتی ئیمپراتۆری عوسمانییان پەسەند." لەبەر ئەم هۆکارە ململانێی نێوان ئێران و عوسمانی لە ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆل لێکدانەوەکە بە جۆرێکە کە مەبەست لە تورکە زۆرینەی شیعە، کوردنیش زۆرینەیان سوننەن. ئەم خاڵەی ئەمڕۆ پێی گەیشتووە، پێزانینی کوردەکان بۆ ئێران وەک بابەتێک دەدەکەوێت کە پێویستی بە توێژینەوە و لێکۆلینەوە هەیە.

ئەگەر باس لە بەشکردنی بەها هاوبەشەکانی نێوان کورد و ئێران بکرێت، لەروانگەی زمانەوە، زمانی کوردی وەک زمانی فارسی و پەشتونی دەکەوێتە نێو گروپی خێزانی زمانی هیندی – ئەوروپی ئێرانی. لە روانگەی ئیتنیکیەوە کورد، بە هەمان شێوەی فارسەکان و تاجیکەکان خۆیان لە ڕەگەزی ئاری هەژماردەکەن. هەردوو گەڵیش جەژنی نەورۆز پیرۆز دەکەن. لەم روانگەیەوە ئێران لە ڕۆژهەڵاتدا چ جۆرە سیاسەتێک لە بەرامبەر تاجیکەکان پەیڕەو دەکات، لە ڕۆژئاواشدا لە بەرامبەر کورد دەتوانێت هەمان سیاسەت جێبەجێبکات. بەکورتی، کاردەکات بۆ دروستکردنی روانگەیەکی پۆزەتیڤ لەنێو کورد بۆ خۆی لەسەر بنەمای بەها هاوبەشەکان. وەک نیشاندانی ئاماژەیەک بۆ ئەم بابەتەش، (Adel Murad) عادل موراد ئەندامی دامەزرێنەری یەکێتی نیستیمانی کوردستان، جەخت لە پێویستی دروستبوونی ڕێککەتن لەگەڵ ئێران لەبەرامبەر تورکیا و عەرەبستانی سعودی دەکات و لەم چوارچێوەیەشدا دەربڕینێکی سەرنج ڕاکێشی بەکارهێناوە و دەلێت: "چونکە ئێرانی وەک تورکیا و عەرەبستانی سعودی نەفرەت لە کوردەکان ناکەن(٤٤)."

لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ئێرانیش هاوشانی دەوڵەتانی دیکەی کە کوردستان بەسەر دابەشکراوە بەردەوام سیاسەتی ئەشکەنجەدان و پەراوێزخستن لەبەرامبەر کورد نێو خاکی بەکاردەهێنێت لەبەر هۆکاری سیاسی و نەتەوەیی. بۆ نموونە تا ئەمڕۆش بابەتی لە سێدارەدان و زیندانی کردنی هەتاهەتایی بۆ کوردە لە ئێران زۆر باوە بەجۆرێک ڕۆژانە ئەم پرسە بوونی هەیە. هەروەها ئێران لەبەرامبەر بەرەو پێشچوونەکانی هەرێمی کوردستان/عێراق بێ ئوقرەیە و بەردەوام لە هەوڵی دەوردان و لاوازکردنی ئەم قەوارەیە دایە جا لە ڕێگەی حکومەتی ناوەندی عێراقەوە بێت یانیش لە ڕێگەی بەکارهێنانی هەڕەشەری سەربازی بێت. (وەرگێڕ)

وەک دەرئەنجام، لەپەیوەندی ئێران لەگەل کورد زمان و ڕەگەزی هاوبەش وەک کۆدی جیۆکلتووری سیاسەتی دەرەوەی ئێران دەکرێت لەپێشەوە بێت. ئەگەر سەرنج بدرێت، وەک چۆن ئالای ئێران بە ئالای تاجیکستان دەچێت، بەهەمان شێوەش ئالای هەرێمی کوردستانی عێراق بە ئالای ئێران دەچوێنرێت.

ئالای هەرێمی کوردستانی عێراق

ئالای نیشتیمانی کۆماری ئیسلامی ئێران

دەکرێـــــت ئەم ئالایـــــانە بە جیـــــاواز لێکبـــــدرێنەوە، بەڵام لە دەرئەنجامــدا دەتوانریــت بەردەوامـــی پێبــدرێت لە بەشــکردنی هەســت و جیهـانبینی هاوبەشـی نێـوان ئەم دوو گەڵە. هەروەهـا ســـەرەڕایی هەســـت، زمـــان و ڕەگەزی هـــاوبەش، ئـــاییني زەردەشــتیان بەر لە ئیســلام دروســتکردووە. کاتێـک پەیوەنـدی سیاســـەتی دەرەوەی ئێــران لەگەڵ کــورد شــیکردنەوەی بــۆ دەکرێت، ئەم بەها هاوبەشانە بێگومان وەک کۆدی جیۆکلتووری دێنە نێو بابەتەکە.

٣.٥. دۆستەکانی ناسنامەی شیعە

ناســنامەی نەتەوەکـان بەهەمـان شـێوەی ناسـنامەی مرۆڤەکـان لەســـەر پەســـەندکردنی هەنــدێک لە نەتەوەکـــان بە "ئەوی دی" هەندێکیشــیان بە "دۆســت" ڕادەوەســتێت. وەهــا نیشــاندەدرێت ناسـنامەی شـیعەی ئێرانـی بە شـێوەیەکی سروشـتی لە نـاوچەکە نزیکایەتی بۆ فاکتەری شیعەیە. لە ڕووی مانـای جیۆکلتوورییەوە جوگرافیــای شــیعە، حەوزەی کلتـــووری ئێــران پێکــدەهێنرێت. دەوڵەتە دراوسـێیەکانی ئێـران لە ڕۆژهەڵاتـدا بەگشـتی زۆربەی ســـوننەکان لە نـــاوچەکە دەژیـــن، دراوســـێکانی لە ڕۆژئـــاوا و بـاکووری وڵاتیشـدا ناسـنامەی شـیعەی دەردەکەوێـت. لە ڕووی دەوڵەت/ نەتەوە کاتێک شیعەکان لە عێراق و بەحرێن ڕێژەیەکـی زۆری دانیشــــتوانی پێکـــدێنن، لەســـــوریا و یەمەنـــیش وەک کەمینـەیەک دەژیـن. لە ئازەربایجـان دابـونەریتی ئـاییني شـیعەی ئیسـلام، تێگەیشـتنی سـەرەکی ئـاییني خەڵـک پێکـدێنێت. جگە لە

ئازەربایجــان لە هەمــوو ئەو دەوڵەتــانەدا کێشــەی ناســنامەی نەتەوە بـوونی هەیە. سـەرکردەکانی ئەم دەوڵەتـانە ناسـنامەیەکی پەســەندکراویان پــێ دەســتەبەر نەکــراوە کە لەلایەن هەمــوو گەلانیـان جـێگەی ڕەزامـنەی بێـت. هۆکـاری سـەرەکی ئەمەش، دانیشـتوانی ئەم دەوڵەتـانە بەیەکەوە گونجـا و هـاوجووت نـیە، بەڵکــو بــوونی جیــاوازی و نەســازانە لەگەڵ یەکتــر. بــۆیە پەیوەنـدییەکانی ئەم دەوڵەتـانە لەگەڵ ئێـران پەیوەسـتە بە بەشـی ناسنامەی دەسەلاتدارەکان.

١.٣.٥. عەرەبە شیعەکان

هیـزی نەرمـی ئێـران لە جیهـانی عەرەبیـدا، شـیعە عەرەبەکـانن. گەیشـتنیان بە دەســەلات لەو دەوڵەتـانەی تێـدا دەژیـن، بەمانـای نزیکبــوونی ئەو دەوڵەتــانە دێــت لە ئێــران. بە پێچەوانەشــەوە دوورخســتنەوەی شــیعەکان لە دەســەلات بە واتــای تێکچــوونی پەیوەنــدییەکانی ئێــران لەگەڵ ئەو دەوڵەتــانە دێــت. لەبەر ئەم هۆکـارە تـاران بە هەمـوو هێـزی خـۆی پشـتگیری لە شـیعەکان دەکات کە لە دەسەلاتن، باشـترین نموونەش بۆ سـەلماندنی ئەوە عێـراق و سـوریایە، کە ئێـران پشـگیری لە ئەسـەد و شـیعەکانی عێراق دەکات.

عێـراق لە ســەردەمی ســەدام حوســێن وەک هەڕەشــە دەبینــرا لەســەر ئێــران، لەبەرئەوەی ســەدام نــوێنەرایەتی بەشــێکی سوننەکانی ولاتەکەی دەکرد. بۆ عێراق، کۆمـاری ئیسـلامی ئێران هەم لە روانـگەی ناسـیۆنالیزمی عەرەبـی هەمـیش لە روانـگەی

جیاوازی نێوان شیعە و سوننە "ئەوی دی" دەوڵەتی دوژمن بوو. بەڵام لەدوای گۆڕانی ڕژێمی سەدام حوسێن لەلایەن ئەمریکا گەیشتنی شیعەکان بە دەسەڵات بە شێوەیەکی بەهێز، عێراق بوو بە دۆستی ئێران. بەکورتی پێگەی ئێران لە عێراق بەرز بووەوە. لە سوریاش ڕژێمی ئەسەد ئێران بە ئەرێنی دەبینێت و ئەوەش لە پەیوەندییە دوولایەنی ڕەنگی داوەتەوە. ڕۆیشتنی ڕژێمی بەشار ئەسەد لە دەسەڵات دەکرا تێڕوانین و ڕوانگەی ئێرانی بە تەواوی لە بەرامبەر سوریا بگۆڕێت، بۆیە ئێران بە هەموو هێز و توانایەوە پشتگیری لە مانەوەی ڕژێمی ئەسەد کردووە، ئێستاش بەردەوامە لە پشتگیری کردنی.

٢.٣.٥. ئازەربایجان

سەرەڕای ئەوەی ئازەربایجانییەکان لەڕووی دابونەریت و مێژوو سەر بە مەزهەبی شیعەن[٤٥] بەڵام پێزانینی ئازەربایجان بۆ ئێران زۆر بەپەسەند نابینرێت. چونکە ئازەربایجان زیاتر خۆی وەک بەشێک لە جیهانی تورکی دەناسێتێت نەک وەک بەشێک لە جیهانی شیعە/ئێران. ئەم ناسنامەیەی ئازەربایجان لەلایەن ئێرانەوە وەک هەڕەشە هەستی پێدەکرێت لەسەر یەکگرتووی خاکەکەی. بەواتایەکی دی، لە ڕوانگەی ئایینەوە ناسنامەی ئازەربایجان بۆ ئێران وەک ناسنامەی دۆست، بەڵام لە ڕوانگەی ناسنامەی ئیتنیکییەوە وەک "ئەوی دی" هەژمار دەکرێت. تاران لە ڕووی هەناردەکردنی شۆڕشی ئیسلامی بۆ ئازەربایجان زیاتر سیاسەتێکی پراگماتیکی هەڵبژارد.

لێرەدا، کۆدەکانی جیۆپۆلیتیکی لە کۆدەکانی جیۆکلتووری زیاتر ناهاوسەنگ دەبێت. لە دوای دابەشبوونی یەکێتی سۆڤیەتی جاران، پشتگیری کردنی ئێران بۆ ئەرمەنستان بەرچاوترین نموونەیە لە شەڕی قەرەباغی سەروو لە نێوان ئەرمەنستان و ئازەربایجان، لەبەرئەوە، ئازەربایجان هەست ناکات وەک بەشێک لە جیهانی شیعەی ئێرانی. بە شێوەیەک کە سەیری ناسنامەی ئازەربایجان دەکرێت، لە ڕووی ئایینیەوە بەرەو ئێران، لە ڕووی ئیتنیکەوە بەرەو تورکیا و لە ڕووی فۆرم و شیوازی ژیانیشەوە بەرەو ئەوروپا دەکشێت. ئەم سێگۆشەیەش لەسەرەتای سەدەی بیست دا لە پرۆسەی ڕۆشنگەر ئازەربایجان وەک "بەئیسلامیبوون"، "بەتورکبوون"، "بەئەوروپایبوون" دارێژرا. بەگوێرەی خوێن، لە ئالای ئازەربایجاندا ڕەنگی سوور نیشانەی ڕۆژئاواییبوونە، ڕەنگی شین نیشانەی تورکبوونە ، ڕەنگی سەوزیش نیشانەی ئیسلامیبوونە.

ئالای نیشتیمانی ئازەربایجان

ئەگەر لە ڕێگەی ئەم سێ ناسنامەیە سەیری ئازەربایجان بکەین، ئازەربایجـــــان لە رووی جیۆکلتـــــووری، جیۆپۆلیتیـــــک و جیۆئێکۆنـۆمیکییەوە پـایەکی لە ئێـران دەمینێـتەوە. ســەرباری ئەوەش، ئەگەر سـەیری ژمـارەی دانیشـتوانی ڕەسـەنی تـورک لە ئێران بکرێت، لە نێوان هەردوو دەوڵەت بەهـای هاوبەشـی زۆر دەبینـــرێن. ئێـــران ئەم دوو ڕەهەنـــدە (جیۆپـــۆلیتیکی - جیۆکلتـووری) وەک فـاکتەری سیاسـەتی دەرەوە بەکاردێنێـت. چـونکە دوو پـایەکەی دیکـەی ناسـنامەی ئازەربایجـان زیـاتر تورکبـوون و ئەوروپـاییبوونە. هەروەهـا دووبـارە لەگەڵ کاتـدا بە ئاینیبوونی کۆمەڵگەی ئازەربایجان دەکرێ ڕەهەندی ئیسلام لە ناسـنامەی دەوڵەت بەهێزبکرێــت، لەم بــارودۆخەش دەکــرێ کــاریگەری ئێــران لە ئازەربایجــان زیــاد بکــات. یــانیش بە پــێچەوانەوە لە ئەگەری گریمــانەی ئەوەی ئێــران بچێــتە نێــو پرۆســەیەکی دیموکراسـییەوە، ئەوکــاتیش بەهــۆی بەهاکــانی ڕۆژئـاوا دەکـرێ پەیوەنـدییەکانی نێـوان ئێـران و ئازەربایجـان ئاسایی بێتەوە.

٦. کلتووری ڕۆژئاوا

ناســنامەی ئێرانــی کاتێــک لەســەر بنەمــای پــایەی ڕۆژئــاوا باسدەکرێت، دوو جـۆری ناسنامە دەردەکەون: ئەوانـیش ئەرێنـی و نەرێنـــی. ئەمەش هۆکـــاری ئەوەیە ئێـــران لە دوو ڕووەوە کەوتـۆتە ژێرگـاریگەری ڕۆژئـاوا. ئەگەر رووسـیاش بـۆ ڕۆژائـاوا زیـاد بکرێـت، ئێـران لە گۆڕەپـانی شــەڕدا شکسـتی هێنـاوە لە نـاکۆکی نێـوان رووسـیا و بەریتانیـا. ئێـران لەدەرئەنجـامی ئەم

شکستانەدا، دەستی کردووە بە وەرگرتنی مۆدێرنیتەی ڕۆژئاوا. لە سەرەوە گفتووگۆی ناسیۆنالیزمی ئێرانی، کە ئێرانی زیاتر بەرەو هاوجووتکردن برد، دەرئەنجامی کارلێکی دەوڵەتە لەگەڵ ڕۆژئاوا. کۆماری ئیسلامی ئێرانیش وەک دەوڵەتێکی مۆدێرن دروستکراوی بنەمای ستانداری ڕۆژئاوایە. لە دەرئەنجامدا دوو "دژە" ناسنامەی ڕۆژئاوایی ئێرانی هەست پێدەکرێت وەک دوو جیاوازی ڕۆژئاوا. کاتێک ناسنامەی ئەرێنی پێویستی بە هاریکاری کردنە لەگەڵ ڕۆژئاوا، ناسنامەی نەرێنیش ڕۆژئاوا وەک دوژمن/ئەوی دی دەبینێت.

ناسنامەی ئەرێنی ڕۆژئاوا لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەم بەهێز بووە. تایبەتمەندی ڕۆژئاوا لە چەمکە ئەرێنیەکانی خوێندەواری، پەروەردەی عەقلانی، پەروەردە و پێشکەوتن هەستی پێدەکرێت. لە ڕۆژئاوا یان لە باکووردا ئەوانەی لە قوتانخانەکانی رووسیا خوێندوویانە کە بە چینی ڕۆشنبیر ناودەبرێن لە سەرەتای سەدەی بیست بە سەرکردایەتی بەشەکەی دیکەی خەڵک، لە ساڵی ١٩٠٦ مەشروتیەت واتە یەکەم دەستوری ئێرانیان ڕاگەیاند. لە ساڵی ١٩٢٥دا پەرلەمانی ئێران دەستوری ساڵی ١٩٠٦ی پەسەندکرد و خانەدانەکانی قاجاری (١٧٩٤ - ١٩٢٥) گۆڕی بۆ خانەدانی پەهلەوی (١٩٢٥ - ١٩٧٩). بەکورتی، لە شۆڕشی ساڵی ١٩٧٩ هەموو چینە جیاوازەکان خرانە ژێر سەرکردایەتی گروپی ئاینی، بەڵام لە سەرەتای سەدەی بیست سۆسیال دیموکراتەکان سەرکردایەتی شۆڕشیان کرد. ئەو گروپە لەلایەن ڕەزا شا کە بەلایەنگری ڕۆژئاوا ناسرابوو هێنرایە نێو

دەسەڵاتەوە.

قۆناغی بنیاتنانی نەتەوەی ئێران کە لە سەرەوە باسکرا، لەگەڵ قۆناغی بەرۆژئاواییکردن بەیەکەوە جێبەجێکراوە، بەڵام پەیوەستبوونی بەشێکی گەورەی کۆمەڵگە بەئایین بووە هۆی ئەوەی ڕیفۆرمەکانی ڕەزا شای پەهلەوی بە "بێ دینکردن" لێکبدرێتەوە. بەرۆژئاوایکردنی دەوڵەت تا شۆڕشی ئیسلامی ساڵی ١٩٧٩ بەردەوام بوو، سیاسەتی "بێ ڕەگوڕیشەکردن" ئیمامەکانی گەیاندە دەسەڵات.

ناسنامەی نێگەتیڤی ڕۆژئاوا، لەگەڵ بەهێزبوونی بەرۆژئاوایکردن دەستیپێکرد. داگیرکردنی ئێران لەلایەن رووسیا و بەریتانیا لە یادەوەری خەڵک بە زیندوویی ماوەتەوە. لەبەرئەوەش هاوکاری ڕژێمی پەهلەوی لەگەڵ ڕۆژئاوا بینینی وەک خیانەت دەستی پێکرد. بە تایبەتی لە ساڵی ١٩٥٣ دا پشتگیری کردنی سەرۆک وەزیران موحەمەد موسەدەق لە بە خۆماڵیکردنی کۆمپانیا نەوتیەکان بووە هۆی دوورخستنەوەی لە دەسەڵات لەلایەن دەزگای موخابەراتی ئەمریکا و بەریتانیا، ئەم ڕووداوە هەڵوێستی خەڵکی ئێرانی لە دژی پەهلەوی و ڕۆژئاوا زیاتر بەهێزکرد.

لە ساڵی ١٩٦٢ جەلال ئەحمەد لەپەرتووکێک بەناوی "غەربزادە"، لەکۆمەڵگەدا سەدایەکی گەورەی نایەوە. چەمکی "غەربزادە"ی وەک ژەهرخواردنی ڕۆژئاوا دەتوانرێت وەربگێڕدرێت[٤٦]. نووسەر لە پەرتووکەکەیدا ڕۆژئاوای بەراوردکرد بە تۆرانیەکان لە شانامە. ڕۆژئاوا وەها پێناسەکرا کە هێزێکی فێلباز و

بەتوانـایە، کە سـەرنجی هەمـوو کەس ڕادەکێشـێت وەک تـوران. بەگـوێرەی نووسـەر ئەببـاس ئامانێـت، ئێـران یەکەم جـار بـوو تێگەیشـتنی بەهێـزی وەک "تـاعونی ڕۆژئـاوا" هـاتە دیـتن دوای دوژمنکاری سوننە لە سەردەمی سەفەویەکان[٤٧].

١.٦. ناسنامەی ئەوانی دیکەی ڕۆژئاوایی ئێران

ئەزموونی مێژووی ئێران لەگەڵ دەوڵەتان ڕۆژئاوا هەم "پێزانینی دەوڵەتانی ڕۆژئاوا" هەم "پێزانینی دەوڵەتانی دەرەوەی ڕۆژئاوا" پێکـدەهێنێت. لێـرەدا "پێزانینـی دەوڵەتـانی دەرەوەی ڕۆژئـاوا" ڕاستەوخۆ دەوکەونە ژێر کاریگەری "پێزانینی ڕۆژئاوا".

١.١.٦. هەستی بەڕۆژئاوایی بوونی ئێران

کاتێـک لە ئێـران باسـی ڕۆژئـاوا بە تـایبەتی ئەوروپـا دەکرێـت یەکەم دەوڵەت کە بەعەقلـی مـرۆڤەوە دێـت بەریتانیـایە. پێزانینـی ئێـران بـۆ بەریتانیـا دەتوانرێـت "هەم وەک دۆسـت هەمـیش وەک دوژمـن" پێناسـە بکرێـت. لەکۆنەوە تـا سـەرەتای سـەدەی بیسـت پێزانینی ئێرانیەکان بۆ بەریتانیا ئەرێنی بوو. بەهاکانی بەریتابیا تێنـووی خەیاڵەکـانی ئێرانییەکـان بـووە. ئەو هێـزەی لە پشـتی شۆڕشی مەشروتیەتی ساڵی (١٩٠٦) بوو، ئێرانییەکان ئامانجیان بـوو ڕژێمێـک دروسـت بـکەن لەسـەر شـێوازی بەریتـانی. واتە بەریتانیا ناوەندی سـەرنج و پەسـەندی ئێران بوو. بەڵام لەکاتی شــەڕی یەکەم و دووەمــی جیهانیــدا ئێرانییەکــان لە روانــگەی بەریتانیــا بەرەو ڕووی نائومێـدی بـوونەوە. لەبەر ئەم هۆکـارە،

دروســـتبوونی چەمکەکـــانی "لەژێـــر هەر بەردێـــک ئینگلیزەکـــان دەردەکەون"، "دەستی نهێنی ئینگلیز" دەستی پێکرد[٤٨]. بە تـایبەتی بە زۆر ئەنجامـــدانی ڕیفۆرمەکـــانی بەڕۆژئـــاوایکردنی ڕژێمـــی پەهلەوی، هۆکاری ئەو هەموو بەڵا و ناخۆشیانە بوو کە بەسـەر ئێراندا هات لە روانگەی خەڵکی ئێرانەوە. لەراسـتیدا گواسـتنەوەی دەسـەڵات بـۆ ئیسـلامییەکان ئەم دوژمنکاریـەی بێگـانە بـوو لە ئێران.

لە سـاڵی ١٩٥٣ دوای دوورخسـتنەوەی مـوحەمەد موسـەدەق لە دەسـەڵات لەڕێـگەی کودەتـاوە لەلایەن دەزگـای موخـابەراتی ئەمریکا (CIA) و دەزگای موخـابەراتی بەریتانیا (MI5) لە شـوێنی دوژمنکـاری بەریتانیـا، دوژمنکـاری ئەمریکـا دەسـتی پیکـرد. لە سـاڵی ١٩٧٠ کانـدا، "پێشـبینی کـردن بـۆ دە سـاڵی دواتـر کە پەیوەنـدی نێـوان ئێـران و ئەمریکـا بە تەواوی دەپچڕێـت" کەس بـڕوای بە پێشـبینیەکی لەم جـۆرە نەدەکـرد. بەڵام لەدەرئەنجـام دوای قەیرانـی بـارمتە ئەمریکیەکـان لە ئێـران پەیوەنـدی نێـوان هەردوو دەوڵەت ڕۆژ دوای ڕۆژ بەرەو نەمـان دەچـوو، لە سـاڵی ١٩٨٠ پەیوەندییەکان بە تەواوی پچڕا. ناسـاندنی ئەمریکا لەلایەن خـــومەینی وەک "شـــەیتانی گەورە"، لەگەڵ هـــاتنی ســـاڵانی (٢٠٠٠)ەکـان بەپـۆلێن کردنـی ئێـران لە "تەوەری خراپەکـار" لەلایەن ئەمریکـا، ئەمە نیشـانەیەکی ئاشـکرایە لەوەی هەردوو دەوڵەت چەند یەکتری وەک دوژمن دەبینن.

دووبـارە ئەو بەشـە لە کـۆمەڵگەی ئێرانـی ڕۆژ دوای ڕۆژ لە زیـادبوون دایە کە ڕۆژئـاوا بە تـایبەت ئەمریکـا و بەریتانیـا بە ئەرێنی دەبینن. نووسەر مەنسور فەرهەنگ دیاریکردووە[٤٩]:

"شۆڕشـــی ئیســـلامی لە بابەتەکـــانی ســـێکۆلاریزم، پلـــۆرالیزم و ســـــەروەری گەڵ زیـــــاتر هەســـــتیاربوونی دەســـــتەبەرکرد. ئەزموونەکـــانی دەســـەڵاتی ئـــایینی/تیۆکراتی ئەم بەهایـــانەی بە شێوەیەکی سیستماتیک لەناوبرد و بەم شێوەیە بایەخی بەها لە دەســتچووەکان دەردەکەوێــت. بە شــێوەیەکی ئاســایی هــاوڵاتی نـــاتوانێ گوزارشـــت لە هەلوێســـتی خـــۆی بکـــات لەڕێـــگەی ئەم چەمکـــانە بەڵام ڕوون و ئاشـــکرایە ئەو دژی ســـنووردارکردنی بوارەکـــانی خـــۆی و یاریکردنـــە بە ســـونبلەکانی ئیســـلام بـــۆ مەبەستی ستەم و زۆرداری."

بەکـــورتی، جێبەجێکردنـــی زۆرداری ڕژێـــم دەســـتی لایەنە ڕۆژئاواییەکانی بەهێزکرد لە ئێران. ئیتر تاوانبارکردنی ڕۆژئـاوا بۆ هەموو ئەو کێشانەی ڕووبەڕووی کۆمەڵگە بوونەوە. هەمـوو ئەو ستەمکاریەی ڕژێمی پەهلەوی جێبەجێیکرد، بەهەمان شێوە ڕژێمـی ئیسـلامیش توندوتیژی جێبەجێکـرد. داخـوازی ژیـنگەی ئـازادی ڕۆژئـاوا زیـاتر دەبێـت، هەروەک دەگەڕێـت بـۆ ئەو کەســانەی دێــن بــۆ نــاو ژیــنگەکە. لەم بــابەتە تورکیــا وەک هاوپەیمانی نزیکی ڕۆژئـاوا ڕۆلێکی گرنگی گێڕا. ئەو ئێرانیـانەی تورکیـان بینیـوە مەزەنـدە و خەیـالی دەوڵەتێـک دەکەن لەسـەر شێوازی تورکیا.

هەمـوو ئەو گـروپە ئۆپۆزسیۆنانەی ئێران لە دژی رژێم لەلایـەن ڕۆژئـــاوا یەکـــدەگرن. لە ســـەرکردەی ئەم گـــروپە هاشـــمی ڕەفسنجانی کۆچکردوو هەبوو. لە سـەردەمی سـەرۆک کۆماریی ڕەفسـنجانیدا ئاسـایی بـوونەوەی پەیوەنـدییەکانی ئێـران لەگەڵ دەوڵەتـانی ڕۆژئـاوا دەسـتی پێکردبـوو. ڕەفسـنجانی سـەرکەوتوو

بوو لەوەی زەمینەسازی کرد بۆ ئەوەی سیاسەتی دەرەوەی ئێران زیاتر سیاسەتێکی ڕیالیستی بێت. لەهەمان کاتدا ڕەفسنجانی لە پشتی هاوکارییەکانی ئیران بووە لەگەڵ رووسیا و چین. پاش جێبەجێکردنی ئەرکی سەرۆک کۆماری لە دوو خولدا، پشتگیری لە سەرۆک کۆمار موحەمەد خاتەمی کرد کە لە سەردەمی ئەودا وەزیری ڕۆشنبیری و کلتوور بوو.

ئامانجی خاتەمی بەلیبرالی کردنی دەوڵەت و ڕێکخستنەوەی پەیوەندییەکانی تاران لەگەڵ دەولەتانی ڕۆژئاوا بوو. لە سەردەمی خاتەمیدا لە ئێران چاپەمەنی ئازاد و پێشخستنی پلۆرالیزمی میدیا دەستی پێکرد. لە سیاسەتی دەرەوەشدا، پەیوەندییەکانی لەگەڵ زۆرێک لە دەوڵەتانی ئەوروپا ڕێکخستەوە. سەرۆک کۆمار حەسەن ڕۆحانیش لەسەر هەمان هێڵ بەردەوامی پێدەدات. لێرەدا وەک دەرئەنجام دەتوانرێت ئەم دەرهاوێشتەیە لێکبدرێتەوە: لەگەڵ بەهێزبوونی ناسنامەی ڕۆژئاوایی لە ئێران واتە وەرگرتنی پەروەدە لە ڕۆژئاوا، تێگەیشتن لە ڕۆژئاوا و لەگەڵ هاتنی ئەو گروپە بۆ دەسەڵات کە کەموکورتییەکانی ڕژێمی ئیسلامی دەزانن، ئەمەش پەیوەندی ئیران لەگەڵ ڕۆژئاوا بەهێز دەکات. بە پێچەوانەوە لە ڕێچکەی ئەحمەدی نەژاد لەگەڵ هاتنی گروپە توندڕەوەکان بۆ دەسەڵات پەیوەندی ئێران لەگەڵ ڕۆژئاوا بەرەو خراپی دەچێت.

٢.١.٦. روانگەی ئێران بۆ رووسیا، چین و هیندستان

لە روانگەی ناسنامەی ڕۆژئاوا بۆ ئێران، پێویستی بەتێگەیشتنی رووسیایە لە ئێران. رووسیا لە ئێران "نەوەک دۆست نەوەک دوژمن" دەبینرێت. کاتیک هەریەکە لەئەمریکا و بەریتانیا وەک

دوژمـن هەسـتی پێدەکرێت لەلایەن ئێرانەوە، بە شـێوەیەکی زۆر سـەرنج ڕاکـێش ئەندێشـە و بیرکـردنەوەی رووسـیا بەو جـۆرە نێگەتیـڤ نابینرێـت لە ئێـران. لەکاتێکـدا رووسـیا ئەو دەوڵەتەیە زۆرتـرین شـەری لەگەڵ ئێـران کـردووە، لە زۆربەی شـەڕەکان شکسـتی هێنـاوە، خـاکەکەی لەدەسـتداوە، چەنـدین جـار لەلایەن رووســـیاوە داگیرکـــراوە، بەهەڕەشـــەکردن لە یەکگرتـــووی خـاکەکەی پشـتگیری لە چەپەکـانی وڵاتەکە دەکـات، تەنـانەت لە بـاکووری ئێرانـدا وڵاتێکـی دروسـتکرد. نووسـەر (Rudi Matthee) رودی ماتسـی لەسـەر ئەم بـابەتە کـاریکردووە: "هۆکـاری ئەمەش ئەوەیە کە ئێرانییەکان ناڕازی نـابن لە رووسیا وەک لە نموونەی بەریتانیـــا ڕوویـــدا." ئەمەش بە دەرئەنجامێـــک دەگـــات[٥٠]. دەربڕینێکی چینـی هەیە دەڵیـت: "پێشـبینیەکان چەنـدە بەرزبـن بـێ ئومێـدیەکانیش ئەوەنـدە قـووڵ دەبـن". پەیوەنـدییەکانی نێـوانی ئێران و چین بەم شێوەیە دەتوانرێت لەیەکتر نزیک ببنەوە.

ڕوونەدانی هیچ کێشـەیەک لە پەیوەندییەکانی نێوان ئێران و چین هۆکاری ئەوەیە کە ئێران، چین بەئەرێنـی دەبینـێ. هەمـان بیرۆکە بـۆ هیندسـتانیش راسـتە ئەم سـێ شارسـتانییەتە کـۆنە وەک مێـژوو لەدێـر زەمـانەوە لە ژێـر کاریگەریـدا بـوونە. مێـژووی پەیوەنـدی بازرگـانی نێـوان ئەم سـێ شارسـتانییەتە "ڕێگـای ئاوریشـم" پیکـدێنێت. لەم ڕێگـایەش ئێرانییەکـان وەک بازرگـان لەپێشەوە دێن. لەڕووی سیاسییەوە ئەگەر کۆنترۆڵی ئێرانییەکـان نەکرێت لە ڕێگەی ئاوریشـم، کۆلۆنیـالی بازرگـانە ئێرانییەکـان تـا سـنوورەکانی چـین درەێـژ دەبێـتەوە. لە دەرئەنجامـدا ڕێـگەی ئاوریشم هەردوو شارستانیەتی لەیەکتر نزیـک کـردەوە. بەهەمـان شـێوە لە ئێستاشـدا چەمکـی ڕێـگەی ئاوریشـم وەک بەهـایەک

لەلایەن چــین و ئێــرانەوە بەشــدەکرێت[٥١]. لە کۆتاییــدا، هەردوو شارستانییەتەکە لەگۆڕەپانی جەنگ هیچ کات ڕووبەڕووی یەکتر نەبوونەتەوە. لەبەرئەوە، ئەمڕۆ پەرەسەندن و هەستی هاوبەش لەنێوان ئێران و چین زۆر پۆزەتیڤە.

ئەگەر ئامــاژە بەهەســتی بەرامبەر/هــاوبەش لە نێــوان ئێــران و هیندســـــتان بکرێـــت، هیندســـــتان هەرچەنــــدە خـــۆی وەک شارستانییەتێکی تایبەت پێش بخات لە باشووری ئاسیا، بەڵام ئەم شارسـتانییەتە هـیچ کاتێـک لە شـێوەی ئیمپراتۆرییەتێـک بە ئاراستەی ئێران بڵاونەبۆتەوە. بە پێچەوانەوە ئەو دەوڵەتانەی لە ئێـران دروسـتبوون بەردەوام پالەپەسـتۆیان لەسـەر هیندسـتان کـردووە. بەڵام لە هەزار سـاڵی دواییـدا، بەئیسـلامیکردن لەلایەن هیندستان لەبەرامبەر ئێران ناوچەی ئارام لە نێوان هیندستان و ئێران هاتە ئاراوە، لەڕاستیدا لێرە دەوڵەتی پاکستان دروستکرا. لەبەر ئەوە لە ڕۆژگـــاری ئەمـــڕۆ لە تێگەیشـــتنی ئێرانییەکـــان هیندســــتانێکی نەگەتیـــڤ بـــوونی نـــیە، بەهەمـــان شـــێوە هیندسـتانییەکان زۆر ئێـران بە نێگەتیـڤ نـابینن. ئەم تێگەیشـتنە هاوبەشە لەپەیوەندییە دوو لایەنەکان ڕەنگدەداتەوە.

لەڕاسـتیدا تایبەتمەنـدی گرنـگ کە دیزاینـی پێزانینـی ئیـران بـۆ رووسـیا، چـین و هیندسـتان دەکات، روانـگە و پێزانینـی ئیرانە لە بەرامـبەر ئەمریکـا. لێـرەدا بەکارهێنـانی گوزارشـتی "دوژمنـی دوژمـنم دۆسـتمە" لە روانـگەی جیۆکلتـوورییەوە زۆر مانـادار دەبێت. بە دەربڕینێکی دی، ئێران لە بازنەی جیهانی پشتگیری لە هەوڵەکانی رووسیا و چین دەکات بۆ ئەوەی هیندستان بێتە نێو سیسـتمی فرەجەمسـەری جیهـانی. ئەم سـێ دەوڵەتە کرۆکـی

سەرەکی (BRICS) بریکس "بەرازیل، رووسیا، هیندستان، چین و کۆماری باشووری ئەفریقا" پێکدێنن. پێزانین و تێڕوانینی نێگەتیڤی ئێران بۆ ئەمریکا، ڕوانگەی پۆزەتیڤی رووسیا، چین و هیندستان پیکدێنێت.

لە روانگەی سیاسەتی ناوخۆییەوە، بەهێزبوونی ناسنامەی ڕۆژئاوای ئێرانی بەمانی باشبوونی پەیوەندییەکانی ئێران لەگەڵ ڕۆژئاوا دێت کە پێشتر ئاماژەی پێکراوە. بەهەمان شێوە مانەوەی پیاوانی ئایینی لە دەسەلات کە دەیانەوێت ڕژێمی ئۆتۆریتەر/دەسەلاتخواز بەهێز بێت لە ئێران، بەمانای بەهێزبوونی پەیوەندییەکان ئێران لەگەڵ چین دێت. بەرەفتارکردن لەگەڵ ئەم مەنتقە لە ئێران وەها بیردەکرێتەوە، ئۆپۆزسیۆنی لایەنگری ڕۆژئاوا لە ئێران پێیان وایە بەهێزبوونی پیاوانی ئایینی لە ئێران لە ڕێگەی پشتگیری رووسیاوەیە. لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆمار لە ساڵی ٢٠٠٩ بە دەرئەنجامی گوماناوی ئەحمەدی نەژاد دەرچوو، لە خوولی دووەمی سەرۆک کۆمارێی ئەحمەدی نەژاد خۆپیشاندان سەری هەڵدا و خەڵک ڕژانە سەر شەقام و بەدروشمی "مردن بۆ رووسیا". واتە خەڵک پێیان وابوو رووسیا پشتگیری لە ئەحمەدی نەژاد کردووە بەهۆی ئەوەی لەژێر دەستی رووسیادا بووە. بەهەمان شێوە لەسەر گۆڕی ڕەفسنجانی هەمان دروشمیان دەگوتەوە لە بەرامبەر دژایەتی کردنی ڕژێم ئەمریکا و دەوڵەتانی ڕۆژئاوایان بە هاوپەیمانی خۆیان دەبینی، ڕژێمیش بۆ مانەوەی لەسەر پێی خۆی، کار دەکات بۆ وەرگرتنی پشتگیری لە رووسیا و چین.

دەرئەنجام

لە دەرئەنجامدا، بۆ باسکردنی کۆدەکانی جیۆکلتووری سیاسەتی دەرەوەی ئێران پێویستە سەرنج بخرێتە سەر فاکتەرەکانی پێکهێنانی ناسنامەی نیشتیمانی ئێران. وەک لە شیکردنەوەکەدا بینرا ناسنامەی ئێران پێکدێت لە هەرسێ فاکتەری نەتەوەیی، ئاینی و ڕۆژئاوایی. ناسنامەی ئێرانی پشتبەستوو بە ناسیۆنالیزمی ئێرانی، دەستەبەری ئەوەی کردووە کە ئێران وەک دەوڵەتێک لەسەر پێی خۆی بوەستێت. لەبەرئەوەی ئەم ناسنامەیە هێزی سەردەمی ئیمپراتۆرییەتی پێش ئیسلامی وەرگرتووە، بۆتە هۆی دەستەبەری بڕوا بەخۆبوون بۆ ئێران و لە ناوچەکەشدا هەستی هەژموونگەرایی بەهێزدەکات.

لە ڕوانگەی کلتووری نەتەوەیی ئێران، هەریەکە لە ناوچەکانی ناوەراستی ئاسیا، باشووری ئاسیا، قەفقاسیا و ڕۆژئاوای ئاسیا ڕێڕەوی کلتووری ئێرانن. ئێران بەدرێژایی سەدەکان وەک ناوەندی پێکهێنانی شارستانییەتی ناوچەکە، دوای ئەمەش ئامادەگی هەبوو بۆ ئەوەی ڕۆلێکی کاریگەر بگێڕێت. چونکە لە ڕوانگەی کلتووری نەتەوەیی ئێران، لە ناوچەکەدا ئێران ئامادەگی کلتووری، بواری زمانەوانی و ئەدەبیاتی تێدا هەیە.

کلتووری نەتەوەیی ئێران لەگەڵ ئاینەکەی واتە لەگەڵ ناسنامەی ئیسلامی شیعی زیاتر بەهێز دەبێت. لەڕووی واقیعییەوە ئەگەر ناسنامەی شیعی پێگەی ئێران سنوردار بکات، بەڵام چەمکی جیهانی ئیسلامی، ئێرانی لە ناوەڕاستی ناوچەکە جێگیرکردووە. مانەوەی ئیسلامی سیاسی بە زیندوویی، لە دەوڵەتانی ئێران و تورکیا لە ڕوانگەی پشتگیری کردنی ئیسلامی سیاسی لە تەواوی جیهان وەک مۆدێلێکی سیاسی لە مانەوە بەردەوام دەبێت.

لەدوای شۆڕشـــی ئیســـلامی، ئێـــران بە ناســـاندنی خـــۆی وەک دەوڵەتێـــک پرۆســـــەی بە ڕۆژئـــــاوایکردنی ڕەتکــــردەوە. لەم ڕووەشــــەوە دەســــەڵاتی تیۆکراســــی (ئــــایینی) ئێــــران لەگەڵ دیموکراســـــیەتی ڕۆژئـــــاوا بەرەو ڕووی نــــاکۆکی دەبێـــــتەوە. لەڕاســـتیدا شۆڕشـــی ئیســـلامی ڕووداوێـــکە کە لە ئەنجـــامی ڕەتکردنەوەی پرۆسـەی بە ڕوژئـاوایکردنی ئێران سـەریهەڵداوە. ئەگەر بـــارودۆخەکەش بەم شـــێوەیە بێـــت، لەگەڵ بەهێزبـــوونی ناسـنامەی ئێـران، نابێـت ناسـنامەی ڕۆژئـاوایی ئێـران پشـتگوێ بخرێـــت. ئەم ناســـــنامەیەی ڕۆژئـــــاوا وەهـــــا نیشـــــاندەدات بە شێوەیەکی بنەڕەتی ئێران هەست بکات کات پێچەوانە دەبێتەوە.
لە شـیکردنەوەدا گفتووگـۆکردنی هەرسـێ ناسـنامەی "نەتەوەی، ئـــایینی و ڕۆژائـــاوایی" دەوڵەتە جیاوازەکـــان وەک ناســـــنامەی "ئەوی دی" هەســـتی پێـــدەکەن. بـــۆ دیـــاریکردنی کۆدەکـــانی جیۆکلتـووری سیاسـەتی دەرەوەی ئێـران، هەروەهـا دەگونجێـت لەگەڵ کـارکردنی بـابەتی پێزانینـی دەوڵەتـانی بیـانی لە ئێـران. لەبەرئەوە پێویسـت بە گەیشـتن بە ڕای گشـتی ئێران و ڕاپرسـی کردن دەبێت.
 ناسـنامەی کلتـووری ئێـران، هەسـتی سـەروەریێتی بـۆ ئێـران دەسـتەبەر دەکـات لە بەرامـبەر وڵاتـانی نـاوچەکە، شـۆڤینیزمی ئێـران لە تەواوی دەوڵەتـانی دراوسـێی ئێـران جێبەجێـدەکرێت. ئێـــران خـــۆی بە ســـەرووەرتر و بەرزتـــر دەبینـــێ بە تـــایبەت لە بەرامـــبەر تـــورک و عەرەب. ئەم شـــۆڤینیزمە ڕاســـتەوخۆ وەک کۆدی جیۆکلتووری بۆ سیاسەتی دەرەوە ڕەنگدەداتەوە.
بڵاوبـوونەوەی ناسـنامەی شـیعی ئێـران وەک کۆمـاری ئیسـلامی دووبـــارە لەلایەن دەوڵەتـــانی ســـوننی دەوروبەری ئێـــران وەک "ئەوی دی" پێویســـتە هەســـتی پێبکرێـت. لەم ڕووەوە ناوەنـدی

خەلافەتی سوننە لە مێژوودا عەرەبستانی سعودی (لەسەدەمی حەزرەتی ئەبوبەکر، حەزرەتی عومەر، حەزرەتی عوسمان)، میسر (لەسەردەمی مەمالیکیەکان) و تورکیا (لەسەردەمی ئیمپراتۆری عوسمانی) وەک ناسنامەی "ئەوانی دیکەی" ئێران دەردەکەون. ئێران وەک دەوڵەتێکی شیعە، ڕەوایەتی تێگەیشتنی ئیسلامی ئەو دەوڵەتانە دەخاتە ژێر پرسیار، تەنانەت وەک نەبوون هەژمار دەکات بەهۆی زەوتکردن و دەستبەسەرداگرتنی بیرکردنەوەی خەلافەت، حەزرەتی عەلی و نەوەکانی لە روانگەی تێگەیشتنی ئێرانەوە. شیعەگەری وەک کۆدی جیۆکلتووری ڕەوایەتی و سەروەریێتی ئێرانی زیاتر دووپان دەکاتەوە، ئەمەش لە ڕەنگدانەوەی سیاسەتی دەرەوە دەبینرێت.
ئێران بوو بە خاوەنی نەوەکانی حەزرەتی عەلی و بێبەشی و مەحرومیەتی ئەوان وەک نیشاندانی لە ئێستادا بە شێوەیەکی بەهێز لە بەرامبەر جیهانی ڕۆژئاوادا بۆتە هۆی ئەوەی کە ئێران وەک ناوەندی بوونی دەوڵەتانی چەوساوەی جیهانی ئیسلامی تەنانەت هەموو دەوڵەتانی جیهانی سێیەمیش دەربکەوێت. لەم روانگەوە ئێران وەک "ئەوی دی" ناسنامەی ڕۆژئاوا دەناسێت، ئەمەش پێویستییەکی مەشروعییەتی شۆڕشی ئیسلامی. هەستی دوژمنایەتی ئێران بەردەوام دەبێت لەسەر ئاستی جیهانی بۆ ئەمریکا و لەسەر ئاستی ناوچەکەش بۆ ئیسرائیل. هەروەک ئاشکرایە لە دوای شۆڕشی ئیسلامی ئەوانەی هاتوونەتە سەردەسەڵات لە ئێران بۆ ئەوەی لە دەسەڵات بمێننەوە بەردەوام پێویستیان بە دروستکردن و بەهێزکردنی هەستی دوژمنکاری هەبووە. ئێران بۆ مانەوەی لەسەر پێی خۆی وەک کۆماری ئیسلامی پێویستی بە دوژمنە بەهێزەکانی وەک ئەمریکا و ئیسرائیل هەبووە.

پەراوێزەکان :

1. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, 1996.
2. Glen Fisher, *Mindsets: The Role of Culture and Perception in International relations*, 1996.
3 . Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon & Schuster, 1994.
4. *A.g.e.*
5. Mansour Farhang, “Foreword: Iran and the Prism of Political Culture”, Samih K. Farsoun and Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992.
6. Mehmet Seyfettin Erol, Emre Ozan, “Dış Politikada İdeolojini Rolü”, Doç. Dr. Ertan Efegil – Doç.Dr. Mehmet Seyfettin Erol (derleyen), *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*, Barış Kitabevi, Ankara 2012, s. 358.
7. Touraj Atabaki, “Recasting Oneself, Rejecting the Other: Pan- Turkism and Iranian Nationalism”, Willem van Schendel ve Erik j. Zuè rcher (eds.), *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World: Nationalism, Ethnicity and Labour in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, 2001, s. 65.
8. Michael Axworthy, *A History of Iran*, Basic Books, 2008, s. 3.
9 . Fereshteh Davaran, *Continuity in Iranian Identity: Resilience of a Cultural Heritage*, Routledge, 2010, s. 220.
10. Samih K.Farsoun and Mehrdad Mashayekhi, “Introduction: Iran’s political culture”, Samih K. Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992, s. 4.
11. Abbas Amanat, “Introduction: Iranian Identity Boundaries a Historical Overview”, Abbas Amanat and Farzin Vejdani*, Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, Palgrave, 2012, s. 4.
12. Amanat, *a.g.m.*, s. 7.
13. Mehrzad Boroujerdi, “Gharbzadegi: The Dominant Intellectual Discourse of Pre- and Post-Revolutionary Iran”, Samih K. Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992, s. 23.
14. Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, 2008, s. 2.
15. Atabaki, *a.g.m.*, s. 65.
16. Touraj Atabaki, “Iranian History in Transition: Recasting the Symbolic

Identity of Babak Khorramdin", in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012, s. 74.

17. Mehrdad Mashayekhi, "The Politics of Nationalism and Political Culture", Samih K.Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992, s. 58.
18. John Farndon, *Iran: Everything You Need to Know*, Icon Books, 2006, s. 25.
19 . Farndon, *a.g.e.*, s. 23.
20 . Farndon, *a.g.e.*, s. 23.
21. Sandra Mackey, *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation*, Plume Book, 1998.
22. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.
23. Sandra Mackey, *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation*, Plume Book, 1998.
24 . Amanat, *a.g.m.*, s. 22.
25. Dick Davis, "Iran and Aniran: The Shaping of a Legend" in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012, s. 49.
26 . Amanat, *a.g.m.*, s. 21.
27 . Fereshteh Davaran, *Continuity in Iranian Identity: Resilience of a Cultural Heritage*, Routledge, 2010, s. 9.
28 . Davaran, *a.g.e.*, s. 138.
29 . Davaran, *a.g.e.*, s. 153.
30. Davaran, *a.g.e.*, s. 153.
31. Touraj Atabaki, "Iranian History in Transition Recasting the Symbolic Identity of Babak Khorramdin", in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012, s. 74-75.
32. Kadir Ertaç Çelik, "İslam Devrimi Sonrası İran'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış", *Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, 2016, s. 261.
33. Atabaki, *a.g.e.*, 2012, s. 76.
34. Selin Çağlayan, *Şii Düşüncesinde İslamcılık: İran Mehdi'yi Beklerken*, Cinius Yayınlar, İstanbul 2012, s. 295.
35. A.g.k., s 296.
36. Rashid Yaluh, *Mahdism in contemporary Iran: Ahmadinejad and the occult Imam*, Arab Center for Research and Policy Studies (Doha Institute) 2011, http://english.dohainstitute.org/ file/get/ef643c91-5988-

46bc-b6b2-b1705c01ae66.pdf, (Erişim Tarihi: 14.04.2017).
37. "İran 5 Ülkede 200 Bin Genci silahlandırdı", 12.01.2016, http:// www.haber7.com/ortadogu/haber/1747061-iran-5-ulkede-200- bin-genci-silahlandirdi, (Erişim Tarihi: 14.05.2017).
38. Mehmet Seyfettin Erol, "İran'daki Saldırılar Ne Anlama Geliyor, Neler Yapılabilir?", *ANKASAM,* https://ankasam.org/ irandaki-saldirilar-ne-anlama-geliyor-neler-yapilabilir/, (Erişim Tarihi: 08.06.2017).
39. Atay Akdevelioğlu, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yaz 2004, s. 130.
40. Mehmet Seyfettin Erol, Osman Nuri Beyhan, "Dış Politikanın Belirlenmesi Sürecindeki Siyasal Rejimlerin Rolü ve Türkiye Örneği", Ertan Efegil, Rıdvan Kalaycı (derleyen), *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, Cilt: 1, Nobel Yayın, Ankara 2012, s. 341.
41. Max Fisher, "Iran is popular in Pakistan, overwhelmingly disliked everywhere else", January 11, 2013, https://www. washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2013/01/11/iran-is-popular-in-pakistan-overwhelmingly-disliked-everywhere-else/?utm_term=.635adefe035d, (Erişim Tarihi: 13.03.2017).
42. Akdevelioğlu, *a.g.m.*, s. 151.
43. "Iran, Tajikistan maintain strategic relations" Chairman of the Committee for Foreign Policy and National Security of Iran Alaeddin Boroujerdi has said Tehran and Dushanbe have strategic relationship based on strengthening and consolidating cooperation. Tue 7 March 2017, http://en.mehrnews.com/ news/124049/Iran-Tajikistan-maintain-strategic-relations, (Erişim Tarihi: 18.03.2017).
44. Lazar Berman, "The Iranian Penetration of Iraqi Kurdistan", January 21, 2016, http://jcpa.org/article/the-iranian-penetration-of-iraqi-kurdistan/
45. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Kütüphanesi'nin sunduğu *Religion in Azerbaijan* kitabına göre ülkede yaşayan Müslümanların %85'i Şii, %15'i de Sünni'dir. http://files.preslib.az/projects/ remz/pdf_en/atr_din.pdf, (Erişim Tarihi: 13.03.2017).
46. Boroujerdi, *a.g.m.*, s. 20.
47. Abbas Amanat, "Introduction: Iranian Identity Boundaries: A Historical Overview" in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012, s. 23.
48. Amanat, *a.g.m.*, s. 48.
49. Mansour Farhang, "Foreword: Iran and the Prism of Political Culture", Samih K.Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture*

in the Islamic Republic, Routledge, 1992, s. x.

50. Rudi Matthee, "Facing a Rude and Barbarous Neighbor: Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars", in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012, s. 101.
51. Dr. Dinmuhammed AMETBEK, "Chinese-Iranian Relations Within the Contexts of the Discourse of Civilisation", Apr 28, 2017, https://ankasam.org/en/chinese-iranian-relations-within-contexts-discourse-civilisation/, (Erişim Tarihi: 02.05.2017).

سەرچاوەکان :

1. ABRAHAMIAN Ervand, *A History of Modern Iran*, Cambridge University Press, 2008.
2. AKDEVELIOĞLU Atay, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt: 1, Sayı: 2, Yaz 2004.
3. AMANAT Abbas, "Introduction: Iranian Identity Boundaries a Historical Overview", Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012.
4. AMETBEK Dinmuhammed, "Chinese-Iranian Relations Within the Contexts of the Discourse of Civilisation", Apr 28, 2017, https://ankasam.org/en/chinese-iranian-relations-within-contexts-discourse-civilisation/
5. ATABAKI Touraj, "Iranian History in Transition: Recasting the Symbolic Identity of Babak Khorramdin", in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012.
6. ATABAKI Touraj, "Recasting Oneself, Rejecting the Other: Pan-Turkism and Iranian Nationalism", Willem van Schendel ve Erik j. Zuè rcher (eds.), *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World: Nationalism, Ethnicity and Labour in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, 2001.
7. AXWORTHY Michael, *A History of Iran*, Basic Books, 2008.
8. BERMAN Lazar, "The Iranian Penetration of Iraqi Kurdistan",

January 21, 2016, http://jcpa.org/article/the-iranian-penetration-of-iraqi-kurdistan/

9. BIÇER Bekir, "Sultan II. Abdülhamid'in Kürt Politikası", http:// www.altayli.net/sultan-ii-abdulhamidin-kurt-politikasi.html.
10. BOROUJERDI Mehrzad, "Gharbzadegi: The Dominant Intellectual Discourse of Pre- and Post-Revolutionary Iran", Samih K.Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992.
11. ÇAĞLAYAN Selin, *Şii Düşüncesinde İslamcılık: İran Mehdi'yi Beklerken*, Cinius Yayınlar, İstanbul 2012.
12. ÇELİK Kadir Ertaç, "İslam Devrimi Sonrası İran'da Kimlik ve Dış Politika: Konstrüktivist Bir Bakış", *Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2016. http://bolgeselcalismalar.gazi.edu.tr/index.php/dergi/article/view/12/15
13. DAVARAN Fereshteh, *Continuity in Iranian Identity: Resilience of a Cultural Heritage*, Routledge, 2010.
14. DAVIS Dick, "Iran and Aniran: The Shaping of a Legend" in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012.
15. EROL Mehmet Seyfettin, Osman Nuri Beyhan, "Dış Politikanın Belirlenmesi Sürecindeki Siyasal Rejimlerin Rolü ve Türkiye Örneği", Ertan Efegil, Rıdvan Kalaycı (derleyen), *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, Cilt: 1, Nobel Yayın, Ankara 2012.
16. EROL Mehmet Seyfettin, Emre Ozan, "Dış Politikada İdeolojini Rolü", Doç.Dr.Ertan Efegil – Doç.Dr. Mehmet Seyfettin Erol (derleyen), *Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği*, Barış Kitabevi, Ankara 2012.
17. EROL Mehmet Seyfettin, "İran'daki Saldırılar Ne Anlama Geliyor, Neler Yapılabilir?", *ANKASAM,* https://ankasam.org/irandaki-saldirilar-ne-anlama-geliyor-neler-yapilabilir/, (Erişim Tarihi: 08.06.2017).
18. FARHANG Mansour, "Foreword: Iran and the Prism of Political Culture", Samih K. Farsoun and Mehrdad Mashayekhi

(eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992.
19. FARNDON John, *Iran: Everything You Need to Know*, Icon Books, 2006.
20. FARSOUN Samih K., MASHAYEKHI Mehrdad, “Introduction: Iran’s political culture”, Samih K.Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992.
21. FISHER Glen, *Mindsets: The Role of Culture and Perception in International relations*, 1996.
22. FISHER Max, “Iran is popular in Pakistan, overwhelmingly disliked everywhere else”, January 11, 2013, https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2013/01/11/iran-is-popular-in-pakistan-overwhelmingly-disliked-everywhere-else/?utm_term=.635adefe035d, (Erişim Tarihi: 13.03.2017).
23. HUNTINGTON Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, 1996.
24. İLHAN M. Mehdi, Amid (Diyarbakır), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 73.
25. KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1997.
26. KISSINGER Henry, *Diplomacy*, Simon & Schuster, 1994.
27. MACKEY Sandra, *The Iranians: Persia, Islam and the Soul of a Nation*, Plume Book, 1998.
28. MASHAYEKHI Mehrdad, “The Politics of Nationalism and Political Culture”, Samih K.Farsoun ve Mehrdad Mashayekhi (eds.), *Iran: Political Culture in the Islamic Republic*, Routledge, 1992.
29. MATTHEE Rudi, “Facing a Rude and Barbarous Neighbor: Iranian Perceptions of Russia and the Russians from the Safavids to the Qajars”, in Abbas Amanat and Farzin Vejdani, *Iran Facing Others: Identity Boundaries in a Historical Perspective*, Palgrave, 2012.
30. YALUH Rashid, *Mahdism in contemporary Iran: Ahmadinejad and the occult Imam*, Arab Center for Research and Policy Studies (Doha Institute) 2011, http://english.dohainstitute.org/file/get/ef643c91-5988- 46bc-b6b2- b1705c01ae66.pdf, (Erişim Tarihi: 14.04.2017).

لەبارەی نووسەرەوە

د. دینموحەمەد ئامێدبەک لە ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٨٠ لە گوندی شاویلدیر لە باشووری کازاخستان لە دایک بووە. لە دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی وئامادەیی لە وڵاتی خۆی، لە ساڵی ١٩٩٩ لە بەشی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی زانکۆی نیشتیمانی فارابی – کازاخ لە شاری ئەلماتی لە ماستەر وەرگیراوە و لە ساڵی ٢٠٠٤ لەژێر ناونیشانی (کازاخستانیەکان وپرسی گەڕانەوەی کۆچبەری) بەسەرکەوتووی ماستەرنامەکەی تەواوکردووە. لە ساڵی ٢٠٠٥ لە زانکۆی خینژیانگ (XİNJİANG)ی چینی دوای تەواوکردنی خولی زمانی چینی دەستی بەکار کردووە لە فەرمانگەی کۆچبەران و دیموگرافیای سەربە وەزارەتی کار و ئاسایشی کۆمەڵایەتی کە ئەم فەرمانگەیە تایبەتمەندە بە گەڕانەوەی ئەو کۆچبەرانەی کە لە دەرەوەی کازاخستان دەژین و گەراونەتەوە. لە نێوان ساڵانی ٢٠٠٦ – ٢٠٠٨ وەک بەڕێوەبەری پەیوەندییەکانی دەرەوەی زانکۆی ئۆراسیای نیشتیمانی لیڤ گومیلۆڤی (LEV GUMİLYOV AVRASYA ULUSAL ÜNİVERSİTESİ) کاری کردووە. د.ئامێدبەک لە ساڵی ٢٠٠٨ لە پەیمانگای توێژینەوەی دونیای تورکی سەربە زانکۆی ئیجە دوای وەرگرتنی کۆرسیکی یەک ساڵەی زمانی تورکی خوێندنی دکتۆرای لە بەشی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی زانکۆی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست (MIDDLE EAST) دەست پێکرد ولە ساڵی ٢٠١٥ لەژێر ناونیشانی (دیاریکردنی شوێنی تورکیا لە چوارچێوەی ناسنامەی ئۆراسی

کازاخستانی) Kazakistan’ın Avrasya Kimliğindeki Türkiye’nin (Konumu) دکتۆرانـــامەکەی بەســـەرکەوتووی تەواو کـــرد و نازنـــاوی دکتـــۆرای وەرگـــرت. د.ئامێـــدبەک تایبەتمەنـــدە لەم بوارەکـانی "سیاسـەتی دەرەوەی کازاخسـتان، دونیـای تـورکی، بـابەتی ناسـنامە و کلتـور، ئۆراسـیایی و دیـد و ڕوانـگەی نـوێی تیۆرەکانی پەیوەندی نێودەوڵەتی". نوسـەر وەک سـەرۆکی بەشـی تـوێژینەوەی ئۆراســی لە ناوەنــدی ئەنــقەرە بـۆ قەیرانەکــان و توێژینەوەی سیاسـی " Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi" (ANKASAM) کار دەکات. هەروەهـا نـابراو ئێسـتا وەک یاریدەدەری سەرنوسـەر لە گۆڤارەکـانی (Bölgesel Araştırmalar) لێکـۆڵینەوەی هەرێمـــی و (Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmalar) قەیــــرانە نێودەوڵەتییەکـــــان و لێکــــۆڵینەوە سیاسییەکان لە ئەنکاسام کار دەکات. د.ئامێدبەک جگە لە زمـانی فــەرمی خــۆی کە زمــانی کازاخســتانیە، زمانەکــانی تــورکی، ئینگلیـزی، ڕوسـی و چینـی دەزانـی. نـاوبراو ژیـانی هاوسـەرگیری پێکهێناوە و منداڵێکی هەیە.

وەرگێڕ لە چەند دێڕێکدا:

- تەحسین وسو عەبدوڵلا
- لە دایک بووی ١٩٨٨/١٠/٢٥، هەولێر، دەڤەری زرارەتی.
- شـــوێنی کـــارکردنی کـــۆلیژی زانســـتە سیاســـییەکان/ زانکـــۆی سەڵاحەدین – هەولێر.
- ژمـــــارەی تەلەفـــــۆن و ئیمەیـــــل:09647504904356 tahseen.abdullah88@gmail.com tahseen.wsu@su.edu.krd
- ٢٠١٢ – ٢٠١٣ بکـــالۆریۆس لە زانســـتە سیاســـییەکان/ زانکـــۆی سەلاحەدین-هەولێر / کۆلیژی یاسا و زانستە سیاسییەکان/ بەشی زانستە سیاسییەکان، یەکەمی سەر ئاستی بەش/ بەیانیان.
- ناونیشـــانی تـــوێژینەوەی دەرچـــوونی قۆنـــاغی بکـــالۆریۆس : کـــاریگەری شۆڕشـــی ٢٥ی یەنـــایەری ٢٠١١ی میســـر لە ســـەر ســـتراتیژییەتی ویـــلایەتە یەکگرتووەکـــانی ئەمریکـــا لە ڕۆژهەلاتـــی ناوەڕاست.
- ٢٠١٥- ٢٠١٨ ماســـتەر لە پەیوەنـــدییە نێودەوڵەتییەکـــان/ زانکـــۆی غازی لە شاری ئەنقەرەی پایتەختی تورکیا.
- تێـزی ماســـتەر نـامە: ئـامرازە سیاســییەکانی سیاســەتی دەرەوەی ئێران لە عێراق بەکارهێنراون لە ٢٠٠٣ – ٢٠١٨.

- **خاوەنی سێ توێژینەوەیە بە زمانی تورکی:**

✓ ئامـانجە سیاسییەکانی ئێران لە عێراق دوای ڕووخـانی ڕژێمـی بەعس.

✓ پەیوەندییەکانی نێوان ئێران و عێراق (١٩٧٩ – ٢٠٠٣).

✓ ئەو ئـامرازە سیاسـییانەی لەلایەن ئێـرانەوە بەکـارهێنراون بـۆ زیادکردنی نفوزی خۆی لە عێراق لە دوای ٢٠٠٣.

- **خاوەنی چوار توێژینەوەیە بە زمانی کوردی:**
  - ✓ ئامانجە سیاسییەکانی ئێران لە عێراق دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس.
  - ✓ سیاسییەتی ئێران بەرامبەر هەرێمی کوردستان لە دوای ٢٠٠٣.
  - ✓ هێزی نەرم لە سیاسییەتی دەرەوەی ئێران.
  - ✓ هەڕەشەکانی سەر ئاسایشی نەتەوەیی کۆماری ئیسلامی ئێران.

- خاوەنی دەیان وتار و شیکردنەوەی سیاسییە لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکان و سایتە ئەلیکترۆنییەکانە.